

Ο Ι.Ν. ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ ΠΑΙΑΝΙΑΣ: 100 ΧΡΟΝΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Των Δευτέρη Βεκρή και Νικόλα Λεβαντή*

Το Λιόπσει στα τέλη του 19ου αιώνα – αρχές 20ου

Η κοινότητα του Λιοπεσιού, στο τέλος του 19ου αιώνα, εξακολουθεί να έχει έντονα τα χαρακτηριστικά μιας παραδοσιακής, κλειστής, αγροτικής, μεσογειακής κοινότητας η οποία αποτελείται στη συντριπτική της πλειοψηφία γεωργούς αρβανίτικης καταγωγής. Οι περισσότεροι κάτοικοι είναι δίγλωσσοι, μιλούν αρβανίτικα και ελληνικά, ενώ δεν είναι λίγοι, κυρίως γυναίκες, που μιλούν μόνο αρβανίτικα. Οι περισσότεροι, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, δε γνωρίζουν γράμματα και ιδιαίτερα οι γυναίκες¹. Η ελιά, το αμπέλι, τα σιτηρά και τα κτηνοτροφικά προϊόντα συνθέτουν την παραγωγή της κοινότητας. Όλοι τους, χριστιανοί ορθόδοξοι και ιδιαίτερα ευσεβείς.²

Ωστόσο, οι δημογραφικές εξελίξεις, η αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας με τις συνέπειες που αυτή έχει στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής των Μεσογείων δημιουργούν προϋποθέσεις μετάβασης³.

Η αρχή του 20ου αιώνα βρίσκει

το Λιόπσει, μετ' ου πολύ Παιανία, στην μεγαλύτερη μέχρι τότε ακμή: ο πληθυσμός του εκτιμάται ότι υπερβαίνει τα 2000 άτομα. Σύμφωνα με τα απογραφικά στοιχεία του 1896 είχε 2003 κατοίκους. Παρακολουθεί την αύξηση του πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής των Μεσογείων και τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Η αύξηση των γεννήσεων αλλά και η εγκατάσταση πολλών οικογενειών από άλλες περιοχές της Ελλάδας⁴ συμβάλλουν σ' αυτή τη δημογραφική εξέλιξη.

Την ίδια περίοδο κορυφώνεται και η χωρική επέκταση της κοινότητας. Οι κάτοικοι του Λιοπεσιού έχουν εδραιωθεί στο χώρο που παραδοσιακά κατείχαν, που είναι περίπου ο σημερινός χώρος του κύριου οικισμού της Παιανίας, επεκτείνονται δυναμικά και πριν τελειώσει ο 19ος αιώνας, έχουν κυριαρχήσει στην περιοχή των Γλυκών Νερών, Παλαιοπαναγιάς, Παλλάνας, κοντά στην Κάντζα. Μετά από λίγο ανοίγονται προς Γέρακα- Γαργηττό και ανατολικά προς τον κάμπο, στο χώρο που καταλαμβάνει το σημερινό αεροδρόμιο, μέχρι την Παλαιοβράνα.⁵

Η πληθυσμιακή αύξηση και χωρική επέκταση συνοδεύεται και από την αλλαγή της οικονομικής συμπεριφοράς των Λιοπεσιωτών. Η αυτάρκης αγροτική οικονομία υποχωρεί σημαντικά έναντι της εμπορευματοποίησης πολλών προϊόντων με αιχμή κυρίως το κρασί, το λάδι, τα δημητριακά και τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Η αγορά της Αθήνας προσφέρει ολόένα περισσότερες οικονομικές δυνατότητες.⁶

Όλα τα παραπάνω οδηγούν το Λιόπσει σε μια πορεία μετάβασης από μια κλειστή, αγροτική κοινωνία σε μια περισσότερο αστικοποιημένη κοινωνία, κατά την οποία τα αδρά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινότητας αμβλύνονται και στη θέση τους υιοθετούνται τα κυρίαρχα αστικά πρότυπα της πρωτεύουσας αλλά και των όμορων κοινοτήτων.

Η περιθωριακή θέση της κοινότητας του Λιοπεσιού μεταξύ των χωριών που συγκροτούσαν το Δήμο Κρωπίας στα όρια του οποίου πρωταγωνιστούσαν και διαγωνίζονταν τα κεφαλοχώρια, Μαρκόπουλο και Κορωπί, δε θα διαρκέσει για πολύ ακόμη. Μετά από

λίγο, το 1912, θα πάψει να είναι μια τμήμα του Δήμου Κρωπίας με έδρα το Μαρκόπουλο. Με νόμο «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων» τα χωριά, Μαρκόπουλο, Κορωπί, Λιόπσει και Σπάτα, που συγκροτούσαν τον Δήμο Κρωπίας, γίνονται ξεχωριστές κοινότητες. Το 1915, το Λιόπσει θα μετονομασθεί σε Παιανία και μ' αυτό τον τρόπο συνδέεται με την αρχαία ελληνική κληρονομιά, υποβαθμίζοντας την ιστορική πορεία της κοινότητας στα νεότερα χρόνια.

Στο πλαίσιο αυτής της μετάβασης και της προσπάθειας της οργανωμένης κοινότητας να διεκδικήσει μια άλλη ταυτότητα για τον εαυτό της, περισσότερο συμβατής με την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία, προσεγγίζουμε την ανέγερση του Ι.Ν. της Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας και της μετέπειτα ιστορικής εξέλιξης του μνημείου⁷.

Η απόφαση ίδρυσης και οι αντιδράσεις

Η σύλληψη της ιδέας να ανεγερθεί νέος ναός, ώστε να καλύπτει της ανάγκες της μεγάλης και κοινότητας του Λιοπσειού πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο ναός της Χριστού Γεννήσεως στις πρώτες του διαστάσεις δεν επαρκούσε, ούτε φυσικά το παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής. Δυνατότητα να ελεγκταθεί ο ναός της Χριστού Γεννήσεως δεν υπήρχε, μια και λειτουργούσε, δίπλα στο ναό, από τα μέσα του 19ου αιώνα το μόνο δημοτικό σχολείο της κοινότητας⁸.

Εικ. 1
Η Ζωοδόχος Πηγή, Φορητή
εικόνα, 1887

Η ανάγκη για την ανέγερση νέου ναού δεν πρέπει να προέκυψε αφινιδίως, προφανώς θα ζυμωνόταν ως ιδέα μια δεκαετία ή και δύο δεκαετίες πριν. Η ανέγερση του ιερών ναών Αγίου Γεωργίου Κερατέας(;) και της Ανάληψης του Κυρίου Κορωπίου θα είχαν λειτουργήσει ως παραδείγματα προς μίμηση. Αλλά και η πληθυσμιακή αύξηση της κοινότητας του Διοπεσιού καθιστούσε απαραίτητη την ανοικοδόμηση νέου ναού που θα κάλυπτε τις ανάγκες των πιστών. Το 1891 οι κάτοικοι είχαν ήδη γνωστοποιήσει την πρόθεσή τους στο Δήμο Κρωπίας, καθώς και την επιθυμία τους να ονομαστεί ο νέος ναός «η Γέννηση του Χριστού». Το δημοτικό συμβούλιο ενέκρινε το αίτημα, αλλά το ζήτημα έμεινε στάσιμο για τα επόμενα τρία χρόνια.

Στις 6-12-1894 το δημοτικό συμβούλιο επανέρχεται με σκοπό να ανανεώσει την απόφαση που είχε παρθεί το 1891. Στα πρακτικά τονίζεται η ανάγκη οικοδόμησης νέου ναού, μιας και ο ήδη υπάρχων δεν επαρκούσε. Και πάλι το αίτημα των κατοίκων κρίνεται δίκαιο, αλλά το έγγραφο δεν υπογράφηκε ποτέ, ούτε πήρε αριθμό πρωτοκόλλου⁹. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στον προϋπολογισμό του δήμου για το έτος 1895, ο οποίος αρχικά προέβλεπε την επισκευή του ενοριακού ναού στο Διόπεσι όμως διαγράφηκε¹⁰. Τους πρώτους μήνες του 1895 (19-3-1895), το δημοτικό συμβούλιο αποφάσισε να χορηγήσει 2000 δρχ. από τον προϋπολογισμό του, προκειμένου να ανοικοδομηθεί ιερός ναός στο Διόπεσι, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ονομασία του. Αναφέρεται μόνο ότι ο υπάρχων ναός

δεν επαρκεί για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων¹¹.

Για τα επόμενα χρόνια δεν έχουμε κάποιες πληροφορίες, είτε γιατί το θέμα είχε παραμείνει στάσιμο, είτε γιατί δεν έχουν διασωθεί τα ανάλογα έγγραφα που θα μας προδιέθεταν για κάτι διαφορετικό. Το θέμα επανέρχεται στα τέλη του 1899 (19-12-1899) μέσα στα πλαίσια των συζητήσεων του δημοτικού συμβουλίου για την κατάρτιση του προϋπολογισμού του Δήμου για το έτος 1900¹². Ο συγκεκριμένος προϋπολογισμός περιελάμβανε βοήθεια 5000δρχ. «*δια την ανέγερσιν ενοριακού ναού εν τω χωρίω Διόπεσι*». Μάλιστα αναφέρεται ότι το 1896 είχε εγκριθεί ποσό 1000 δρχ. για τον ίδιο σκοπό, χωρίς όμως να γνωρίζουμε εάν ήταν ποτέ στη διάθεση του εκκλησιαστικού συμβουλίου.¹³ Τα χρήματα αυτά (5000 δρχ.) δεν εγκρίθηκαν αρχικά από τη Νομαρχία Αττικοβοιωτίας, γιατί - σύμφωνα με το διαδικαστικό - έπρεπε πρώτα να συνταχθεί ο προϋπολογισμός του έργου και να γίνει η δημοπρασία.

Στα τέλη του 1900 (5-11-1900) άρχισαν να λαμβάνουν χώρα οι πρώτες ουσιώδεις ενέργειες. Με την υπ' αριθμ. 47¹⁴ απόφαση του δημοτικού συμβουλίου εκλέχθηκε επιτροπή¹⁵ για την ανεύρεση οικοπέδου που αποτελούνταν από τους: Νικόλαο Ιωαν. Πρίφτη (ταμίας), Βασίλειο Νικολογιάννη, Αθανάσιο Κ. Δάβαρη, Σπύρο Μήτρου Γεωργάκη, Ιωάννη Κ. Δάβαρη, Παναγιώτη Ν. Σταματίου και Αθανάσιο Χατζή Σταμάτη και είχε τις εξής αρμοδιότητες: Να βρει οικόπεδο, να ζητήσει από τους αρμόδιους την άδεια της ανέγερσης, να συντάξει

μηχανικό σχεδιάγραμμα, και «*πάσαν εν γένει υπηρεσίαν συναφή προς την ανέγερσιν του ναού τούτου*». Στο ίδιο έγγραφο ο νέος ναός έφερε το όνομα «η Γέννηση του Χριστού» το οποίο όμως διαγράφηκε (από τα πρακτικά). Η απόφαση για την ανέγερση του ναού ήταν πλέον ειλημμένη ανεξάρτητα από την ονομασία που θα του δινόταν.

Τον επόμενο χρόνο (18-3-1901) εκλέχθηκε μία δεύτερη επιτροπή, αρμόδια για τη συλλογή εράνων, προκειμένου να συγκεντρωθούν χρήματα για τη χρηματοδότηση του έργου. Αποτελούνταν από τους: Νικ. Ι. Πρίφτη (ταμίας), Νικ. Παπαχαράλαμπος (γραμματέα), Ιω. Κ. Δάβαρη, Σπ. Μ. Γεωργάκη, Αθ. Κ. Δάβαρη, Αθ. Χατζησταμάτη, Σωτ. Χ. Γεώργα¹⁶. Αυτό που διαπιστώνουμε με μια πρώτη ματιά είναι ότι πολλά από τα πρόσωπα των δύο επιτροπών είναι κοινά. Με την υπ' αριθμ. 76/18-03-1901¹⁷ απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, εγκρίθηκε το αίτημα των κατοίκων για την ανέγερση του ναού. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται για πρώτη φορά (σύμφωνα με το αρχειακό υλικό που είχαμε στη διάθεσή μας) ότι το όνομα του νέου ναού θα είναι «Ζωοδόχος Πηγή». Στις 26-03-1901, με επιστολή του Δήμου προς τη Νομαρχία, γνωστοποιείται η απόφαση της ανέγερσης και ζητείται η έγκριση και η έκδοση άδειας. Το αίτημα εγκρίνεται από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και η κοινοποίηση της απόφασης γίνεται από τη Νομαρχία προς το Δήμο στις 13-06-1901¹⁸. Έπειτα από λίγες μέρες ο δήμαρχος γνωστοποιεί στο Εκκλησιαστικό συμβούλιο

Εικ. 2
Πρώτος επίσκοπος.

Εικ. 3
Η πρώτη επιτροπή της Ζωοδόχου Πηγής.

Εικ. 4
Νικόλαος Ιωάννου Πρίφτης-Κολιοπέτσος.

την έγκριση και το καλεί να προσκαλέσει μηχανικό για τη σύνταξη σχεδιαγράμματος και όλων των σχετικών εγγράφων¹⁹.

Οικόπεδο δεν είχε ακόμη βρεθεί, και για το σκοπό αυτό το Εκκλησιαστικό συμβούλιο να συνεργάστηκε με τη διορισμένη για το συγκεκριμένο σκοπό επιτροπή. Ο χώρος που επιλέχθηκε και όπου βρίσκεται σήμερα ο ναός, δεν ήταν κεντρικός τότε, ήταν στην άκρη του οικισμού, αλλά ήδη διαφαινόταν πως μελλοντικά θα αποτελούσε ένα από τα κεντρικά σημεία της πόλης. Στην περιοχή, σύμφωνα με την προφορική παράδοση αλλά και με όσα διασώζει στη μνήμη μας ο Γ.Δ. Χατζησωτηρίου, υπήρχαν πολλά αλώνια. Οι κυριότεροι δωρητές σύμφωνα με το Γ.Δ.Χ. ήταν: Ο Γεώργιος Πρίφτης ή Πέτσος, οι

κληρονόμοι Αποστόλη Γιάννη Στάμιου, ο Νικόλαος Πρίφτης (Κολιοπέτσος), ο Θανάσης Σπύρου (Μπάλλης), ο Θανάσης Κώστα Δάβαρης, ο Χατζη-Κυριάκος Παλασπύρου και ο Σωτήρης Χατζηγεώργας²⁰.

Το Φεβρουάριο του επόμενου έτους (10-02-1902) συντάσσεται ο προϋπολογισμός του έργου από το μηχανικό Μ. Λυκούδη με συνολικό ύψος δαπάνης 52.000 δρχ.

Στις 12-06-1902 με το υπ' αριθμ. 5341 έγγραφο της Νομαρχίας, κοινοποιείται στο Δήμο Κρωπίας η έγκριση του έργου και ο προϋπολογισμός αυτού²¹. Αμέσως μετά (24-06-1902) δημοσιεύτηκε η προκήρυξη της μειοδοτικής δημοπρασίας για την ανέγερση του ναού²². Η δημοπρασία πραγματοποιήθηκε στις 22-07-1902 στη νομαρχία Αττικοβοιωτίας

από επιτροπή με τη συμμετοχή του δημάρχου Σωτηρίου και του εκκλησιαστικού συμβουλίου της Χριστουγέννησης. Αρχικά υπήρξε η πρόθεση να παραβρίσκεται και η επιτροπή συλλογής εράνων, αλλά για άγνωστο λόγο, κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε. Μάλιστα, στην προκήρυξη της δημοπρασίας αναφερόταν ότι οι πληρωμές θα γίνονταν από το εκκλησιαστικό συμβούλιο της Χριστουγέννησης και από το ταμείο της επιτροπής προς συλλογή εράνων.

Τις επόμενες ημέρες (28-07-1902) δημοσιεύθηκε το πρωτόκολλο δημοπρασίας (ΦΕΚ αρ. 195/18-07-1902 τευχ. Γ). Στη μειοδοτική δημοπρασία κατατέθηκαν πέντε φάκελοι και ανταγωνίστηκαν οι εξής εργολάβοι:

Ιωάννης Αναπλιώτης < 17% του προϋπολογισμού.

Κωνσταντίνος Απαλοδήμος < 15% του προϋπολογισμού.

Ονούφριος Γλίνης < 12% του προϋπολογισμού.

Δημήτριος Λιακάκος < 23 % του προϋπολογισμού.

Γεώργιος Δάβαρης < 7 % του προϋπολογισμού.

Τελικά η επιτροπή ανακήρυξε τελευταίο μειοδότη το Δημ. Λιακάκο η προσφορά του οποίου ήταν η πιο συμφέρουσα και ανερχόταν στις 40.040 δρχ. (από τις 52.000 δρχ που προέβλεπε ο προϋπολογισμός)²³.

Όλα ήταν πλέον έτοιμα και οι εργασίες μπορούσαν να ξεκινήσουν. Είχε δημιουργηθεί όμως ένα ζήτημα μέσα στους κόλπους της κοινότητας που την είχε διχάσει. Έπρεπε να χρησιμοποιηθούν τα αποθεματικά κεφάλαια της Χριστουγέννησης υπέρ της ανέγερσης του νέου ναού; Το εκκλησιαστικό συμβούλιο είχε ζητήσει από καιρό να του επιτραπεί η χρήση των εν λόγω καταθέσεων και είχε αποσπάσει τη συγκατάθεση του Δήμου. Συγκεκριμένα, η υπ' αριθμ. 7/19-03-1902²⁴ απόφαση του δημοτικού συμβουλίου αναφέρει: «(...) *Να χορηγηθεί η άδεια εις το ανωτέρω εκκλησιαστικό συμβούλιον να δαπανήσῃ ἅπαν το αποθεματικόν κεφάλαιον εκ δραχμῶν 28.880 του εφετεινοῦ προϋπολογισμοῦ του ειρημένου Ναοῦ «ἡ Γέννησις του Χριστοῦ» δια την Α' εργαλαβίαν του ανεγερθηουμένου εις τῶ αὐτῶ χωρίῳ ἱεροῦ Ναοῦ Ζωοδόχου*

Πηγῆς»²⁵.

Η συγκεκριμένη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Μειοδοποιήθηκαν και διαμαρτύρηση, τον Αύγουστο του 1902, που υπέγραψαν οι ιερείς Αθανάσιος Παλακωνσταντίνου και Δημήτριος Μαργέτης, και οι, Γεώργιος Αθ. Αποστόλου, Μιχαήλ Δημ. Παλακωνσταντίνου, δημοδιδάσκαλος, Σπυρίδων Αντ. Σταματίου, Θωμάς Σπύρου Χούντας, Κων/νος Μήτρου Παλασπύρου, Σταύρος Δημ. Δάβαρης, Αθανασ(;) Νικ. Σταματίης και Σωτ. Χατζηγιώργα (Χατζησωτήρη), ως κάτοικοι «του χωρίου Λιόπεσι» και ως συνιδιοκτήτες «του εκεί ἱεροῦ Ναοῦ «ἡ Γέννησις του Χριστοῦ», προς τον διοικητή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, ζητούσαν να μην επιτραπεί σε κανέναν ἄλλο ἡ ἀνάληψη των χρημάτων για οποιοδήποτε λόγο, «ἀνευ ειδικῆς διαταγῆς του Υπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν κ.λπ.». Παρουσιάζουν τον Ι.Ν. Χριστοῦ Γεννήσεως ως ιδιόκτητη εκκλησία η οποία διοικεῖται τα πρώτα χρόνια από τους κτήτορες, θέλοντας ἔτσι να προβάλουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα ἐπὶ της εκκλησίας. Πιστεύουν πως «ακουσίως» των ιδιοκτητῶν ο Δήμαρχος Κρωπίας διόρισε εκκλησιαστικό συμβούλιο σ' ἓνα ναό που δεν ἀνήκε στην κοινότητα. Τα δε χρήματα τα μάζευαν για να ανακαινίσουν και να μεγαλώσουν τον υπάρχοντα ναό και επειδὴ ἀκόμα δεν είχαν μαζέψει το ποσό που χρειαζόταν γι' αὐτό και το ἀνέβαλλαν. Δεν προοριζόταν σε καμιά περίπτωση το ποσό αὐτό για να κτίσουν ἄλλη εκκλησία και μάλιστα με ἄλλο ὄνομα²⁶.

Στην κίνηση αὐτή προφανῶς ἀντέδρασαν ὅσοι υποστήριζαν την ἀνέγερση νέου ναοῦ, οι ὁποῖοι μάζεψαν υπογραφές και τις ἔστειλαν στον Νομάρχη. Ο Νομάρχης με την υπ' αριθμ. 7530 διαταγή ζητᾷ ἀπὸ τον Δήμαρχο Κρωπίας, Δ. Α. Σωτηρίου, να ἐπιβεβαιώσῃ το γνήσιο των υπογραφῶν. Ο Δήμαρχος με το υπ' αριθμ. 487/16-8-1902 ἔγγραφο του «*Περὶ του ανεγερθησομένου Ἱεροῦ Ναοῦ ἐν τῶ χωρίῳ Λιόπεσι*» ἀναφέρει «*ὅτι αἱ πλείστα των ἐν τῇ ἐπιστρεφομένη ἀναφορᾷ υπογραφαὶ δεν εἶναι γνήσιαι διότι τα ὑπὸ τα ὀνοματεπώνυμα (παραθέτει 55 ὀνόματα) πρόσωπα δεν γνωρίζουν γράμματα δε ὑπὸ το ὀνοματεπώνυμον Ἀναστάσιος Βρόντος και Ἀντώνη Μανῶλη εἶνε πρόσωπα ἀνύπαρκτα και το ὑπὸ το ὀνοματεπώνυμον Κ. Π. Στάμου καίτοι ἀγράμματον πρόσωπον ἐν τούτοις ἐν τῇ ἀναφορᾷ φέρεται δις υπογεγραμμένον*».

Παρά ταῦτα συνεχίζοντας υποστηρίζει την ἀνέγερση του ναοῦ ἀναφέροντας τα ἐξῆς: «*Ὅσον δ' ἀφορᾷ ὅτι οὐδέν δικαίωμα ἔχουσι να δαπανήσωσι τα χρήματα του Ναοῦ της Γεννήσεως προς ἀνέγερσιν ἄλλου Ναοῦ βεβαιῶ την Νομαρχίαν ὅτι ἡ αἰτιολογία αὐτῇ εἶνε ἀβάσιμος, διότι ἀπαντες οι κάτοικοι του χωρίου Λιόπεσι ἐκτὸς ὀλίγων ἐκ των ἀναφερομένων καθὼς και το ἐκκλησιαστικόν Συμβούλιον του ειρημένου Ναοῦ της Γεννήσεως του Χριστοῦ ἐπιθυμοῦσι να δαπανηθῶσι τα ἐν τῇ Τραπέζῃ Σκουζέ κατατεθειμένα χρήματα του Ναοῦ τούτου, προς ἀνέγερσιν μεγαλοπρεποῦς ναοῦ και ἀναλόγου προς το χωρίον διότι διὰ τον σκοπόν αὐτοῦ ἐχαρίσθησαν(;) τα χρήματα του*

υπάρχοντος Ναού, ως εκ του μικρού χώρου, μετά την ανέγερσιν του περι ου πρόκειται Ναού θα είνε ως παρεκκλήσιον αυτού, ο δε νέος ναός ο καθολικός του χωρίου, θα ανεγείρετο δε ούτος εις τόπον ακριβώς τω υπάρχοντι ναώ εάν ο χώρος ήτο επαρκής.

Δια ταύτα παρακαλώ την Νομαρχίαν όπως εναρεστουμένη εγκρίνη τα πρακτικά της ενεργηθείσης μειοδοτικής δημοπρασίας και μη λάβη υπ' όψιν τοιαύτην αναφοράν καθ' όλα ψευδή προερχομένην εξ εκείνων των ανθρώπων οίτινες εκ του αφανούς δια τοιούτων καταγγελιών παρεμβάλλουσιν εμπόδια εις την εκτέλεσιν έργων αγαθών οίω το του χωρίου Λιόπεσι.

Σημειωτέον ότι οι κάτοικοι του χωρίου τούτου, εναγωνίως ούτως ειπείν περιμένουσι την έναρξιν του προκειμένου ναού διότι είνε το μόνον του Δήμου χωρίο, όπερ στερείται μεγαλοπρεπούς και ευρυχώρου Ναού, καθόσον ο υπάρχων μάλλον προς εξωκλήσιον ομοιάζει ή καθολικόν Ναόν»²⁷.

Ο Δήμαρχος Δημήτριος Σωτηρίου επιβεβαιώνει το μη γνήσιο της υπογραφής των κατοίκων λόγω της αγραμματοσύνης τους, αλλά επιβεβαιώνει τη θέληση της πλειοψηφίας των κατοίκων να ανεγερθεί νέος ναός. Παραθέτει πειστικά επιχειρήματα για την αναγκαιότητα οικοδόμησης νέου ναού. Φαίνεται όμως πως κάποιοι, ιδίως οι κτήτορες του παλαιού ναού, δε συμφωνούν με την «υποβάθμιση» του ναού της Χριστού Γεννήσεως σε παρεκκλήσιο. Το εγχείρημα της ανέγερσης του ναού ήγειρε αντιδράσεις ως προς τις παράπλευρες συνέπειες, που έχουν

να κάνουν με την προσβολή του κύρους των οικογενειών των κτητόρων. Το νέο έργο ανατρέπει τις σχέσεις εξουσίας μέσα στην τοπική κοινωνία.

Η πρώτη φάση της ανοικοδόμησης του 1902-1907.

Το φθινόπωρο του 1902 άρχισαν οι πρώτες εργασίες ανοικοδόμησης του νέου ναού με σχέδια του μηχανικού Μ. Λυκούδη. Λίγο πριν το τέλος του ίδιου έτους πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί ο εκβραχισμός και η τοιχοποιία των θεμελίων, με το κόστος να εξοφλείται από το ταμείο της Χριστουγέννησης²⁸.

Τους πρώτους μήνες του 1903 παρατηρείται μια στασιμότητα, γεγονός που αναγκάζει το Μ. Λυκούδη να ζητήσει από το Δήμο Κρωπίας την επίστευση των εργασιών (3-2-1903)²⁹. Ο δήμαρχος με τη σειρά του κοινοποιεί το αίτημα του μηχανικού στον εργολάβο Διακάκο και του συστήνει να συμμορφωθεί «διότι εν εναντίω περιπτώσει θέλομεν ζητήσει την εφαρμογήν των νομίμων»³⁰. Τελικά ο Διακάκος, σύμφωνα με αναφορά του στη Νομαρχία Αττικοβοιωτίας, εκχώρησε –ένεκα ασθενείας– τις εργασίες στον εργολάβο Ιωάννη Δούβλαρη.³¹ (3-3-1903). Ο νέος εργολάβος συνέχισε τις εργασίες με γοργό ρυθμό. Αυτό μας φανερώνουν και οι πληρωμές από το ταμείο της Χριστού Γέννησης για όλο το 1903. Συγκεκριμένα, στις 15-4-1903, το εκκλησιαστικό συμβούλιο αιτήθηκε

να του επιτραπεί η χρήση του υπολοίπου των αποθεματικών της που ήταν κατατεθειμένα στην Εθνική τράπεζα (23.516 δρχ.)³². Η Νομαρχία ενέκρινε την αποταμίευση των χρημάτων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την προμήθεια υλικών (11.496 δρχ./13-10-1903) και για αποπληρωμή μέρους της αμοιβής του εργολάβου (11.900 δρχ./23-6-1903)³³. Η χρηματική συμβολή του ταμείου της Χριστουγέννησης σε αυτήν την πρώτη φάση της ανοικοδόμησης ήταν καθοριστική, μια και μέχρι το τέλος του 1903 είχε εξοφλήσει ένα σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού. Μάλιστα, στον οικονομικό απολογισμό για το τρέχον έτος, εμφανίζεται να έχει διαθέσει ήδη 31.499,65³⁴.

Η φάση της τοιχοποιίας ολοκληρώθηκε στα μέσα του 1904, με ημερομηνία παραλαβής μάλλον την 29η Σεπτεμβρίου 1904³⁵ (αρχείο Δήμου Κρωπίας) ή την 30η Οκτωβρίου 1904³⁶ (αρχείο Ιερού Ναού). Ο ναός όμως δε χτίστηκε σύμφωνα με τα αρχικά σχέδια η ανατολική κεραία του ναού παραδόθηκε μικρότερη κατά έξι μέτρα. Σύμφωνα με τον Ιω. Σταμάτη³⁷, η διχόνοια μεταξύ των κατοίκων είχε ως αποτέλεσμα οι μισοί κάτοικοι να μην υποστηρίζουν το έργο και φαίνεται πως από τους εράνους δεν αποκόμισαν όσα περίμεναν³⁸. Αυτό οδήγησε στη συρρίκνωση του έργου. Είναι ενδεικτικό ότι το ταμείο της Χριστουγέννησης προσπαθούσε να αποπληρώσει τον εργολάβο έως τα μέσα του 1906, παρά το γεγονός ότι τα αποθεματικά είχαν εξαντληθεί από τον προηγούμενο χρόνο. Συγκεκριμένα, εμφανίζεται ότι τον

Απρίλιο του 1906 το υπόλοιπο της πληρωμής του εργολάβου ήταν 2.000δρχ επί συνόλου 40.040δρχ., ποσό που εξοφλούνταν σταδιακά –ουσιαστικά όποτε περίσσευαν χρήματα³⁹.

Το εκκλησιαστικό συμβούλιο κάλυψε το –μεγαλύτερο– κόστος έως το σημείο που όριζε ο προϋπολογισμός. Σύμφωνα με το αρχείο του ιερού ναού της Ζωοδόχου Πηγής, η πρώτη αυτή φάση της ανοικοδόμησης стоίχισε 50.991,83δρχ., δηλαδή 10.951,83δρχ. περισσότερο απ' όση είχε υπολογιστεί. Εκείνη που ανέλαβε να αποπληρώσει το υπόλοιπο του ποσού ήταν η ερανική επιτροπή, πράγμα που κατάφερε μόλις στις 27-12-1909⁴⁰. Το έργο φαίνεται να ξεπέρασε τις οικονομικές δυνατότητες των μελών της κοινότητας που το υποστήριζαν και κυρίως των: Νικόλαος Ι. Πρίφτης (Κολιοπέτσος), Χατζή Νικόλαος Σπύρου Χούντας (Κολιοχατζής) και Χατζη Βασίλης Νικολογιάννης που ήταν οι σημαντικοί δωρητές σ' αυτή την πρώτη φάση.⁴¹

Το 1905 ήταν τελειωμένος εξωτερικά ο ναός, όπως εκτιμά και ο κ. Χατζήσωτηρίου, και κατά την παράδοση φαίνεται ότι λειτουργείται για πρώτη φορά. Μετά από ένα χρόνο ξεκίνησαν τα σοβατίσματα. Στη καθυστέρηση αυτή πρέπει να οφείλονται αιρωνικά σχόλια που σώζονται στην προφορική παράδοση, συντοπιτών που ήθελαν, αν μη τι άλλο, το οικοδόμημα να χρησιμεύει ως αχερώνας για τα γειτονικά αλώνια⁴². Τα σοβατίσματα ολοκληρώνονται το Μάρτιο του 1906 με κύριους χορηγούς τον Χατζή Νικόλαο Σπύρου Χούντα και τον Χατζη Βασίλη Νικολογιάννη⁴³.

Για την ολοκλήρωση των εργασιών

συνέβαλαν με εθελοντική εργασία πολλοί ανώνυμοι Λιοπεσώτες μεταφέροντας δομικά υλικά από μακριά. Χαρακτηριστικά παραδίδεται ότι την άμμο θαλάσσης την μετέφεραν από το Πόρτο Ράφτη⁴⁴.

Το μαρμάρινο τέμπλο του ναού τοποθετήθηκε τον Ιούνιο του 1907, παραλήφθηκε από την αρμόδια επιτροπή στις 15-12-1907 και στοίχισε 9.000 δρχ⁴⁵. Την κατασκευή του τέμπλου ανέλαβε ο γλύπτης Καρακατσάνης, ο οποίος πέθανε λίγο μετά την έναρξη των εργασιών. Το έργο του συνέχισαν η χήρα του θανόντος, Ξανθή Καρακατσάνη με εγγυητή τον Μικέλη Σκουτέρη⁴⁶. Τις 4 ναζαρινές εικόνες του τέμπλου ζωγράφησε ο Αύγουστος Πικαρέλλης, αντί 1500 δρχ. που πλήρωσε ο Χατζή Νικόλαος Σπύρου Χούντας (Κολιοχατζής)⁴⁷.

Στις αρχές του 1908 ο ναός –αν και λειτουργούσε– δεν είχε ακόμη εγκατασταθεί. Τον Ιανουάριο του ίδιου χρόνου, ο προϋπολογισμός του ναού για το τρέχον έτος περιείχε την αγορά δυσκολότηρου, δύο εικονοστασιών, τεσσάρων κηροστασιών, σαράντα στασιδίων, ενός παγκαριού και «άπαντα δια τη νέα εκκλησία, ήτις εγκαινιασθή προσεχώς» με συνολικό κόστος 2.050δρχ⁴⁸. Τα εγκαίνια πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαΐου 1908, χωρίς να γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία⁴⁹. Μετά από χρόνια η επιθυμία των κατοίκων έγινε πραγματικότητα. εγκαινιάστηκε ένας νέος «μοντέρνος» ναός, εφάμιλλος των ναών των άλλων χωριών των Μεσογείων, σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο με στοιχεία νεοκλασικά και

δυτικότροπα. Ωστόσο οι συμπληρωματικές επεμβάσεις, επεκτάσεις, αγορές κειμηλίων κ.ά. δε θα ολοκληρωθούν παρά μετά από πολλά χρόνια⁵⁰.

Στις 18 Μαΐου το εκκλησιαστικό συμβούλιο παραιτείται και διορίζεται νέο, το οποίο θα έχει στο εξής τη διαχείριση και των δύο ναών και ταμείο κοινό⁵¹. *Η ενιαία διαχείριση θα διατηρηθεί από τη στιγμή αυτό έως τη δημιουργία νέας ενορίας το 1961.*⁵²

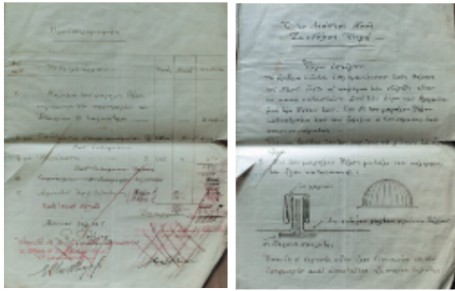
Στο επόμενο διάστημα δεν εκτελέστηκαν σημαντικές εργασίες. Τόσο το 1909 όσο και το 1910 η νέα εκκλησία τροφοδοτείται με τον απαραίτητο εξοπλισμό (στασιδία, επιτάφιο).

Στις αρχές του 1911 (27-3-1911) αποφασίστηκε η κατασκευή των δύο κωδωνοστασιών με προϋπολογισθέν κόστος 7.000δρχ, το οποίο ανέλαβε το ταμείο του ναού⁵³.

Τα δύσκολα χρόνια μέχρι το 1930.

Το 1912, η αυθύπαρκτη κοινότητα του Λιοπεσιού που μέχρι πρότινος ήταν κομμάτι του δήμου Κρωπίας, έχει το μητροπολιτικό του ναό, ο οποίος από το 1915, οπότε το Λίοπεσι μετονομάζεται σε Παιανία, θα αποκαλείται Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής Λίοπεσι- Παιανίας⁵⁴.

Από την 16η Απριλίου 1914 έχουμε το πρώτο πρακτικό από συνεδρίαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου για τη σύνταξη εκλογικών καταλόγων. Από 'κει κι ύστερα

Εικ.5-6
Σχέδια Τσίλλερ.

Εικ.7
Φωτογραφία της δεκαετίας
1920-1930

μέχρι σήμερα παρακολουθούμε την ενοριακή ζωή της όλης της κοινότητας, όπως αποτυπώνεται στα εναπομείναντα αρχεία του Ναού, μια και η Ζωοδόχος Πηγή θα είναι η μοναδική ενορία στην οποία θα υπάγεται για αρκετά χρόνια, μέχρι το 1961, ως παρεκκλήσιο ο ναός της Χριστού Γεννήσεως.

Πλήθος ονομάτων, Διοπεσωτών επί το πλείστον, που γεννιούνται, βαπτίζονται, παντρεύονται και πεθαίνουν, σώζονται στα αρχεία του Ναού, ενώ σημαντικό είναι το πλήθος αποφάσεων που ρυθμίζουν θέματα οικονομικά, λειτουργικά, έκτακτες ανάγκες που προκύπτουν σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο αλλά κυρίως που έχουν να κάνουν με κάλυψη δαπανών για την συντήρηση και επέκταση του ναού.

Από το 1915 μέχρι το 1930, το μόνο που μας σώζεται ως κυρίαρχο πρόβλημα στην οικοδομή του Ναού είναι η επισκευή του τρούλου και της υπόλοιπης στέγης που «κινδυνεύει να πέσει».

Αρχικά ανατίθεται η σύνταξη σχετικής μελέτης στον Ερνέστο Τσίλλερ ο οποίος και την εκπονεί με προϋπολογισμό 6662 δρχ. συμπεριλαμβανομένης και της αμοιβής του αρχιτέκτονος. Τον Οκτώβριο του 1915 το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο είχε ήδη στα χέρια του τη μελέτη του Τσίλλερ.⁵⁵ Στο Αρχείο του Ναού σώζεται η χειρόγραφη μελέτη του Τσίλλερ με την υπογραφή του.

Ο μεγάλος θόλος φέρεται κατεστραμμένος από τη βροχή. Μετά από επανειλημμένες δημοπρασίες με ιοδότης δεν παρουσιάζεται μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1916.

Τελικά η εργολαβία ανατίθεται στον Αγγελή Σακέτο σύμφωνα με τον προϋπολογισμό⁵⁶. Το 1917 δεν είχε επισκευασθεί ακόμα. Συνάπτεται νέα συμφωνία με τεχνικές λεπτομέρειες για επιπλέον εργασίες επισκευής μη προβλεπόμενες στον αρχικό προϋπολογισμό.⁵⁷ Προφανώς στην πορεία πρέπει να είχαν προκύψει κι άλλες ζημιές. Τελικά ο εν λόγω εργολάβος δεν ολοκλήρωσε ποτέ το έργο, αφήνοντας τη σκεπή χωρίς κεραμίδια. Το 1919 το εκκλησιαστικό συμβούλιο εγκρίνει ποσό 4.000 δρχ. για την επισκευή του τρούλου «καθόσον μείνας (ο τρούλος) διερρηγμένος, υπό του αποχωρήσαντος εργολάβου Σακκέτου, κινδυνεύει να καταπέση διαποτιζόμενος υπό των υδάτων», σύμφωνα πάλι με το σχέδιο του Τσίλλερ⁵⁸.

Συντάσσεται νέα μελέτη από τον μηχανικό Ευελπίδου, με προϋπολογισμό 12000δρχ το 1922. Ωστόσο, η επισκευή της στέγης βρίσκεται σε εξέλιξη το 1926⁵⁹ και μέσα στο ίδιο έτος ολοκληρώνεται⁶⁰. Για την κάλυψη της δαπάνης αποφασίζεται η συγκρότηση ερανικής επιτροπής για την διενέργεια εράνου. Η επιτροπή αποτελείται από τους: Κ. Μαρίφογλου, Ιερέα, Δημ. Γριζά, Νικ. Σταμάτη, Ξενοφώντα Παπαχαράλαμπος και Ιω. Ανασ. Σταμάτη.⁶¹

Έρανος που διενεργήθηκε το 1926 κατά τα φαινόμενα δεν απέδωσε πολλά. Σε πρακτικό στις αρχές του 1927 αναφέρεται χαρακτηριστικά πως «...το ταμείο του Ναού δεν έχει χρήματα...»⁶² για να πληρώσει τον εργολάβο Γεώργιο Σαμαρά και ως εκ τούτου προτείνεται ο δανεισμός από την

«Συνιδιοκτησία Συνιδιοκτητών Λιόπεσι». (Φωτογραφίες από το 1ο βιβλίο πρακτικών) Η ανάγνωση του βιβλίου πρακτικών από 16/4/1914 έως 25/7/1927 αφήνει την αίσθηση μιας εν γένει δυσκολίας και ανέχειας. Οι βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η Μικρασιατική καταστροφή φαίνεται ότι δημιουργούν ένα προβληματικό σκηνικό στο πλαίσιο του οποίου τα εκκλησιαστικά συμβούλια αγωνίζονται να συντηρήσουν αυτό που έκτισαν οι προγενέστεροι. Ένα επείγον ζήτημα όπως αυτό της επισκευής της στέγης και του τρούλου, δε βρήκε τη λύση του παρά μετά από παρέλευση δωδεκαετίας.

Από το 1930 μέχρι 1940. Η ολοκλήρωση του έργου.

Η δεκαετία του 1930 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια πολύ δημιουργική δεκαετία. Ο Ναός έτσι όπως τον είχαν σχεδιάσει και ονειρευτεί, μέχρι το τέλος της δεκαετίας θα γίνει πραγματικότητα. Δεν είναι τυχαία αυτή η οικονομική ευφορία που ξεχειλίζει από τα πρακτικά της συγκεκριμένης περιόδου. Ο «εθνικός καπιταλισμός» των κυβερνήσεων της εποχής με τα μέτρα προστασίας της εγχώριας παραγωγής, ο υπερδιπλασιασμός των καλλιεργήσιμων εκτάσεων μετά από τις διανομές κτημάτων σε ακτήμονες, καθώς και η παρατεινόμενη διεθνής κρίση έχουν αποδώσει καρπούς στην ελληνική οικονομία.⁶³

Η δεκαετία του 1930 ξεκινά με την

απόφαση του εκκλησιαστικού συμβουλίου να τοποθετήσει το ρολόι της εκκλησίας. Γίνεται μειοδοτικός διαγωνισμός και αναδεικνύεται μειοδότης με τιμή προσφοράς 25.000 δραχμών. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους αίρεται η προηγούμενη απόφαση, «και επειδή ο νόμος προστατεύει την εγχώριον ελληνικήν βιομηχανίαν» αποφασίζουν να αγοράσουν ρολόι ελληνικής βιομηχανίας. Το ρολόι τελικά αγοράζεται το 1931 αντί 33.000 δραχμών και τοποθετείται τον ίδιο χρόνο «δι' επιστασίας» του εκκλησιαστικού συμβουλίου.⁶⁴ Η πολιτική της τότε κυβέρνησης για στήριξη της εγχώριας παραγωγής βρήκε υποστήριξη από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής Παανίας.

Την ίδια χρονιά αποφασίστηκε ο ελαιοχρωματισμός των τρούλων με δαπάνη «επιτροπής χωρικών κατοίκων Λιόπεσι» για τον έναν από τους μικρότερους και για τον μεγαλύτερο με δαπάνη εταιρείας κατοίκων υπό τον τίτλο «Εταιρεία Αγίας Μαρίνας». Αλλά ο ναός φαίνεται να έχει πολλά προβλήματα υγρασίας και φθορές και αποφασίζεται η εξωτερική επισκευή του ναού. Το έργο της μελέτης, της σύνταξης προϋπολογισμού δαπάνης και της επίβλεψης ανατίθεται στον «διαμένοντα» στο Λιόπεσι μηχανικό Ευάγγελο Πετράκη με ποσοστό αμοιβής 4% επί της δαπάνης. Παρά τις δημοπρασίες που επιχειρήθηκαν μέχρι το τέλος του 1932 δεν εκτελείται κανένα έργο παρά μόνο η επισκευή της κεράμωσης του ναού με δωρεά 8.000 δραχμών από τον Κυριάκο Χατζηκυριάκο⁶⁵. Το συμβούλιο επανέρχεται με πρόταση του

μηχανικού Πετράκη, την οποία και αποδέχεται, περί γενικής επισκευής «διά μαρμαροκονίας». Οι εργασίες πρέπει να ξεκίνησαν και σίγουρα ολοκληρώθηκαν το 1933⁶⁶. Το ίδιο έτος με δωρεά των Νικ. Σταμάτη και Ιω. Ν. Πρίφτη ελαιοχρωματίζονται και τρεις τρούλοι⁶⁷. Το 1934 πραγματοποιείται η πλακόστωση του προαυλίου του ναού με δωρεά του Αναστασίου Γ. Ανδρέου και Σταύρου Γ. Ανδρικού⁶⁸.

Τον Απρίλιο του 1936 εκλέγεται νέα ενοριακή επιτροπή. Μεταξύ των μελών εκλέγεται ο Ιωάννης Αν. Σταμάτης (Καψίλας). Από επιστολές του Ιω. Σταμάτη που υπάρχουν στο οικογενειακό αρχείο της κ. Μαρίας Κατσιμίχα, μαθαίνουμε ότι ένας από τους βασικούς στόχους για τον οποίο εκλέχτηκε είναι η επέκταση του ναού στις αρχικές διαστάσεις του, σύμφωνα με τα αρχικά σχέδια. Παρενθετικά αξίζει να πούμε πως στο δραστήριο μέλος, Ιω. Σταμάτη, οφείλουμε πολλά από τα σωζόμενα αρχεία του ναού. Η δική του ταξινόμηση σώζεται μέχρι σήμερα.

Τον Μάρτιο του 1938 λαμβάνεται απόφαση από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο για την επέκταση του ναού προς τα ανατολικά. «*Ως παρατηρείται καθ' εκάστην παρά πάντων, αι διαστάσεις του Ενοριακού Μητροπολιτικού Ναού της Ζωοδόχου Πηγής Λιόπεσι, δεν επαρκούσι διά την εκπλήρωσιν των θρησκευτικών καθηκόντων των ενοριτών και είναι απόλυτος ανάγκη όπως ο Ναός ευρυνθή διά παντός τρόπον, ίνα επαρκέση εις την εκπλήρωσιν των θρησκευτικών καθηκόντων των αυξανόμενων καθ' εκάστην ενοριτών*».⁶⁹ Αλλά η προσπάθεια επέκτασης του ναού θα

συναντήσει αντιδράσεις, όπως ακριβώς συνέβη και στις αρχές του αιώνα, οπότε αποφασίστηκε η ανέγερσή του. Στις 12-07-1938 οι Μιχ. Στάμιου (τέως πρόεδρος της κοινότητας) και Αλ. Παπαγεωργίου (κτηματίας), κατέθεσαν αίτηση στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, με την οποία εξέφραζαν την αντίθεσή τους στο εγχείρημα επέκτασης του ναού. Και οι δύο είχαν αρχικά διοριστεί μέλη της επιτροπής εράνων, θέση από την οποία παρατήθηκαν ύστερα από σύντομο χρονικό διάστημα. Στη συγκεκριμένη αίτηση εκφράζουν την άποψη ότι δεν υπήρχε ουσιαστική ανάγκη επέκτασης του ναού. Υποστηρίζουν ότι η στέγη του ναού της Χριστού Γεννήσεως κινδύνευε να καταρρεύσει και, υπό αυτόν το φόβο, οι κάτοικοι συνωστίζονταν στη Ζωοδόχο Πηγή. Κατηγορούν επίσης το εκκλησιαστικό συμβούλιο ότι βιάστηκε να ζητήσει χρήματα από την Κοινότητα και να συστήσει ερανική επιτροπή, χωρίς προηγουμένως να μελετήσει επαρκώς πόσο συμφέρουσα θα ήταν η επέκταση του ναού. Επιπλέον, στο εσωτερικό της Ζωοδόχου Πηγής είχαν γίνει εκείνη την περίοδο διάφορα έργα για τα οποία είχαν δαπανηθεί αρκετά χρήματα και τα οποία θα καταστρέφονταν σε περίπτωση που ο ναός ελεκτεινόταν. Ταυτόχρονα, υποστηρίζουν ότι η Κοινότητα στερούνταν άλλων έργων κεφαλαιώδους σημασίας, όπως η ύδρευση (που ήταν ημιτελής), με αποτέλεσμα οι δημότες μαστιζόνταν από ενδημικές νόσους λόγω μόλυνσης των υδάτων των φρεάτων. Αντί της επέκτασης και «προς πρόληψιν της διαίρεσως των κατοίκων» πρότειναν να ολοκληρωθεί

το δίκτυο ύδρευσης και ταυτόχρονα να επισκευαστεί η Χριστουγέννηση. Θεωρούσαν επίσης ότι θα ήταν προτιμότερο να γίνει –μελλοντική– σκέψη για την ίδρυση νέας εκκλησίας σε άλλη τοποθεσία λόγω αύξησης του πληθυσμού.⁷⁰

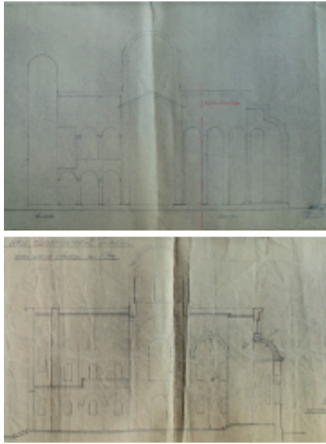
Παρόλες τις αντιδράσεις, η απόφαση είχε πλέον ληφθεί. Εκπόνηση της μελέτης και επίβλεψη ανατίθεται στον μηχανικό Αλέξανδρο Μπαλτατζή, ο οποίος προσέφερε δωρεάν τις υπηρεσίες του. Για το έργο της επέκτασης συνδράμε σχεδόν όλη η οργανωμένη τοπική κοινωνία, δήμος, συνεταιρισμοί και σύλλογοι. Ωστόσο, χρειάστηκε και η συνδρομή των κατοίκων. Για το σκοπό αυτό συγκροτήθηκε ερανική επιτροπή αποτελούμενη από τους: Πέτρ. Κορρός (πρόεδρος Κοινότητας), Σταυρ. Σπ. Δάβαρης (απόστρατος αρχίατρος), Δημ. Παλακωνσταντίνου (γιατρός), Ιων. Κ. Δάβαρης (γιατρός), Δημ. Σιδέρης (φαρμακοποιός), Δημ. Γριζάς (καθηγ. Θεολογίας), Ιων. Ν. Πρίφτης, Γεωργ. Αλεξίου, Σταμ. Χατζηβασιλί, Δημ. Κατσιμίχα (κτηματίας), Μιχ. Στάμιου (βιομήχανος), Αθαν. Ν. Χουντα, Κωστ. Παπαγιάννη, Ξενοφ. Παπαχαράλαμπος, Σωτηρ. Δάβαρης (κτηματίας).⁷¹

Αξιολογώμενη είναι η σύνθεση της ερανικής επιτροπής: η σύνθεση της πρώτης επιτροπής αποτελούνταν αποκλειστικά από κτηματίες και μετά από παρέλευση τριάντα χρόνων περίπου η τοπική κοινωνία στρατολογεί για την επέκταση του ναού εκτός από κτηματίες γεωργούς, τρεις γιατρούς, έναν φαρμακοποιό, έναν εκπαιδευτικό-θεολόγο και έναν βιομήχανο. Ένα στοιχείο ακόμα

μαζί με άλλα που επιβεβαιώνουν τη δυναμική ανάπτυξη της κοινότητας στο πρώτο τρίτο του αιώνα.

Ως το τέλος του έτους η ερανική επιτροπή παρέδωσε στο εκκλησιαστικό συμβούλιο το ποσό των 144.565 δραχμών⁷². Η δαπάνη που χρειάστηκε για την επέκταση ήταν συνολικά 390.015. Το ποσό των 100.000 δρχ. προσέφερε η κοινότητα με πρόεδρο τότε, τον Πέτρο Κορρό. Το ποσό των 144.565 δρχ. συγκεντρώθηκαν με έρανο. Οι 133.450 δρχ. αντιστοιχούσαν σε υλικά που προσέφεραν διάφοροι ενορίτες. Το ποσό των 5000 δρχ. προσέφερε ο Κυνηγητικός Σύλλογος και το ποσό 7000 δρχ. προήλθε από το Ταμείο της Ενορίας⁷³.

Τον Απρίλιο του 1938, το εκκλησιαστικό συμβούλιο ενέκρινε τελικά την υποβολή των σχεδίων επέκτασης του ναού στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας.⁷⁴ Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου διενεργείται από το συμβούλιο μειοδοτικός διαγωνισμός, ο οποίος ανέδειξε μειοδότη εργολάβο τον Τριαντάφυλλο Κοπελάκη με έκπτωση 18% στον οποίο κατακυρώνει η επιτροπή το διαγωνισμό. Οι υπόλοιποι φάκελοι που κατατέθηκαν ήταν: Μιχ. Β. Σταματοπούλος (3%), Ιω. Καποδιστριας (6%), Δημ. Βατικιώτης (7%) και Γεωργ. Κορδατζής (13%).⁷⁵ Οι εργασίες πρέπει να ξεκίνησαν άμεσα. Στο τέλος του έργου στα σχετικά πρακτικά εμφανίζεται εργολάβος ο Θωμάς Κατσικής και επιβλέπων μηχανικός ο Χρ. Παπαγεωργίου. Το έργο τελικά στοιχίσε 390.015 δρχ.

Εικ. 8-9
Σχέδια επέκτασης του Ναού.

Εικ. 10
Η επέκταση του Ναού.

Το Σεπτέμβριο του επόμενου χρόνου τα έργα έχουν τελειώσει, αφού το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας υποδεικνύει τη σύσταση ειδικής επιτροπής για την παραλαβή του έργου. Οι εργασίες μάλλον είχαν ολοκληρωθεί ήδη από τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου⁷⁶.

Την ίδια περίοδο (10-07-1939) αποφασίζεται η διενέργεια πλειοδοτικής δημοπρασίας με σκοπό την ενοικίαση των στασιδίων «για χρονικό διάστημα δέκα χρόνων, ίνα εκ του λόρου της ενοικιάσεως όστις προβλέπεται σημαντικός δυνηθή να ενεργήση την απαιτούμενη αγιογράφισιν και κοσμηματογράφισιν του νέου τμήματος του

Ναού». Το ποσό που υπολογιζόταν ότι θα συγκεντρωθεί για όλη τη δεκαετία ήταν 230.000 δραχμές, 23.000 ετησίως, αν και στο αρχείο της Μητρόπολης γράφει 20.000. Το Μητροπολιτικό συμβούλιο όμως δεν έκανε δεκτό το συγκεκριμένο αίτημα. Δε γνωρίζουμε εάν το εκκλησιαστικό συμβούλιο κατέθεσε εκ νέου αίτηση για την ενοικίαση στασιδίων στο μέλλον. Έχοντας υπόψη ότι η ενοικίαση ήταν μια ενέργεια που συνηθιζόταν και αποτελούσε σταθερό έσοδο για κάθε ναό, υπολογίζουμε ότι στα χρόνια που ακολούθησαν κάτι αντίστοιχο πρέπει να συνέβη, χωρίς όμως να έχουμε συγκεκριμένα στοιχεία⁷⁷.

Με την επέκταση της εκκλησίας το

1939 η εκκλησία παίρνει τις σημερινές της διαστάσεις και εξωτερική μορφή που θα κρατήσει ως τη δεκαετία του 1980, όταν θα αρχίσει η επένδυση του ναού με πέτρα. Με την επέκταση του ναού ολοκληρώνεται η πρώτη φάση ανάπτυξης του ναού (1902-1939).

Η Εικονογράφηση του ναού(1939-1966)

Η δεύτερη φάση ανάπτυξης του ναού έχει να κάνει κυρίως με την αγιογράφηση του εσωτερικού του ναού.

Ο ναός, σε κάποια μέρη, φαίνεται ότι είχε αγιογραφηθεί. Σε επιστολή του Ξενοφώντα Παπαχαραλάμπους προς τον Ιω. Σταμάτη (Καψίλα) ο πρώτος συστήνει στο δεύτερο, ο αγιογράφος και απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών Γεωργιόπουλος να συνεχίσει την αγιογράφηση του ναού που ήδη έχει ξεκινήσει. Κατά την προφορική παράδοση ο τρούλος ήταν ζωγραφισμένος ήδη όταν ανέλαβε την αγιογράφηση του ναού ο Κόντογλου ο οποίος για το λόγο αυτό δε δεχόταν παρά τις πιέσεις των επιτρόπων να τον επιζωγραφίσει⁷⁸.

Το 1939, ο Φώτης Κόντογλου με τους μαθητές του, Γ. Γιάλτα και Ιωάννη Τερζή, αναλαμβάνει να ζωγραφίσει στην κόγχη του ιερού την Πλατυτέρα με δωρεά του Ιωάννη Ν. Πρίφτη (Κολιοπέτσο).

Σε πολλούς δημιουργείται η απορία πώς ένας νεωτερικός ζωγράφος, αγιογράφος και λογοτέχνης όπως ο Φώτης Κόντογλου ανέλαβε την ιστόρηση του μητροπολιτικού

Εικ.11
Η των Ουρανών
Πλατυτέρα, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 1940

ναού στο Λιόπεσι. Όπως θα φανεί σε άλλο άρθρο του τόμου ο Κόντογλου είχε συγγενικά πρόσωπα που κατοικούσαν στο Λιόπεσι και είχε συνδεθεί με ντόπιους Λιοπεσώτες. Κατ' άλλους βοήθησε γενναία και η γνωριμία του με τον Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο ο οποίος φέρεται ότι τον σύστησε.⁷⁹

Το 1940, αγιογραφείται το νεόδμητο τμήμα του ναού, «γύρωθεν της Πλατυτέρας», με δωρεά του ενορίτη Κωνσταντίνου Αθ. Δάβαρη⁸⁰. Ο Κόντογλου ζωγραφίζει τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου στο μέτωπο της κόγχης του Ιερού και από κάτω, αριστερά και δεξιά, τους θεοπάτορες, Ιωακείμ και Άννα.

Στο πρώτο τρίτο της ανατολικής καμάρας ζωγραφίζει τους Πατριάρχες, Αβραάμ, Ισαάκ και Ιακώβ. Σε σχετικό σχέδιο αναφέρει και τους Αποστόλους, Πέτρο και Παύλο, ζωγραφισμένους πριν από τον Πόλεμο.

Ο πόλεμος διέκοψε τις εργασίες, αν και ο Κόντογλου συνεχίζει να επισκέπτεται τακτικά το Λιόπεσι και την εκκλησία της Αγ. Παρασκευής της οποίας ζωγραφίζει το τέμπλο και συνδέεται ακόμα περισσότερο με το Λιόπεσι το οποίο κατά δήλωση της κόρης του Δέσπως θεωρούσε δεύτερη πατρίδα⁸¹.

Στις 14-05-1946, ο Κόντογλου καταθέτει αίτηση στη Μητρόπολη περί έγκρισης της δαπάνης για την αγιογράφηση της μεγάλης καμάρας μεταξύ του Αγίου βήματος και του τρούλου, η οποία περιλάμβανε τη ζωγράφηση δύο μεγάλων παραστάσεων της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής (μετά των σχετικών κοσμημάτων). (Ανάληψις: πρόσωπα τριάκοντα υπερφυσικού μεγέθους, Πεντηκοστή: πρόσωπα δεκατέσσερα.) «Η προς διακόσμησιν επιφάνεια είναι διαστάσεων 10x5μ.=50τ.μ. Προϋπολογισμός απαιτηθησομένης δαπάνης δια την εκτέλεση τιμήματος της αγιογραφίσεως Ιερού Ναού Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας: τιμή ζωγραφίσεως κατά τετραγωνικόν μέτρον δρχ. 70.000. Δαπάνη συνόλου: 3.500.000δρχ.»⁸² Το συγκεκριμένο έργο πρέπει να τελείωσε τον ίδιο Οκτώβριο.

Οι εργασίες αγιογράφησης θα συνεχισθούν όλο το 1946 και θα καλύψουν την ανατολική κεραία του ναού, από τους ανατολικούς πεσσούς που στηρίζουν τον τρούλο, μέχρι την κόγχη του ιερού.

Εικ.12
Τοιχογραφία Παναγίας, Φ. Κόντογλου, Ι.Ν. Αγ. Παρασκευής, 1940

ΤΟΣΗ ΕΔΕ ΟΥΡΩΝ ΕΔΕΙ ΟΥΚ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΟΣ
Ο ΤΕΡΟΣ ΟΥΤΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΚΕΝΑΡΕΜΕΝΟΣ ΔΕΟΣ
ΕΝΔΟΝ ΑΥΤΗΣ ΕΙΣΑΝ ΕΝΤΕΛΕΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΩΝ ΣΥΣΤΗ ΤΟΥ
ΖΩΟΠΟΙΩΣ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΩ ΔΕΘΛΩΤΩ

Η ΠΡΟΣΑ ΖΑΓΡΑΦΙΑ ΕΓΕΝΕΤΟ ΟΝΤΩ
ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΖΗΛΗΣ ΤΩ ΜΕΓΑΛΩ
ΠΟΛΕΜΩ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
27 ΜΑΡΤΙΟΥ

ΓΝΟΥΜΕ ΚΥΡΙΩ ΕΠ' ΕΜΕ Ω ΕΝ
ΚΕΝ ΕΧΡΙΣΕ ΜΕ ΕΝΤΕΛΕΙΟΙΣ Η ΠΑΝΟΣ

Εικ.13-14
Επιγραφές Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Αγ. Παρασκευής, 1940

Εικ.15
Τοιχογραφία Ιησού
Χριστού, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Αγ. Παρασκευής, 1940

Εικ.16-17-18
Αγιογραφίες πάνω από το Ιερό, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 1940

Στην πρώτη φάση είχε βοηθούς τον Γ. Γιάλτα και Ιω Τερζή. Για αυτό το έργο ο Κόντογλου θα πληρωθεί με το ποσό των 19.045.000δρχ το οποίο συγκεντρώνεται με έρανο.⁸³ Σε σχετική επιγραφή που υπάρχει στον ΒΑ πεσσό, στην είσοδο του άμβωνα γράφει:

«Ιστορήται το μεσαιόν κλίτος του Ιερού Ναού τούτου από του Βήματός του έως του τρούλλου, ήγουν από της Πεντηκοστής μέχρι των αγίων Χριστοφόρου και Φιλίππου, διά συνδρομής των ευσεβών Χριστιανών της Θεοσκεπέστου κομπολόεως Παιανίας κοινώς Διόπσει. Αρχή της ζωγραφίας εγένετο από Ιουνίου και τέλος είληψε την α' Σεπτεμβρίου έτους αχμς', αρχιερατούντος του Σεβασμιωτάτου κυρίου Ιακώβου. Διά χειρός Φωτίου Κόντογλου εκ Κυδωνιών Μικράς Ασίας, γεγονόςτος δε σχολής Κωνσταντινουπόλεως, και του βοηθού Ιωάννου Τερζή εκ κόμης Μλοϊάνης της Ερυθραίας Μικράς Ασίας. Κύριε φύλαττε τους δούλους σου εν ημέραις της οργής σου. β' Σεπτεμβρίου αχμς' (1946).

Η αγιογράφηση του ναού συνεχίζεται και έτσι καλύπτεται η και η δυτική κεραία του ναού. Ως το τέλος του 1946 η ανωδομή του Ναού, κατά μήκος, έχει καλυφθεί.

Αρχές του 1947 δημιουργείται γραφειοκρατικό ζήτημα σχετικά με την αγιογράφηση του ναού, καθώς το εκκλησιαστικό συμβούλιο, παρόλο που είχε προβεί σε όλες τις απαιτούμενες ενέργειες, ουσιαστικά δεν είχε πάρει έγκριση από το αρμόδιο Υπουργείο. Σε επιστολή του ο πρόεδρος του ναού προς την Αρχιεπισκοπή Αττικής και Μεγαρίδος αναφέρει: «(...)

ενορίτες κατήγγελλαν ημάς ότι προβαίνουμε εις έργα εν τω Ναό χωρίς την έγκριση του μητροπολιτικού Συμβουλίου.(...) είναι ψευδές (...) γιατί από τον Οκτώβριο, ημέρα που τελείωσε ο Κόντογλου το δεύτερο τμήμα της αγιογράφησης, ουδέν έργο δεν έχουμε εκτελέσει».⁸⁴

Το αγιογραφικό έργο θα συνεχίσει και το 1947. Το έργο εκείνης της περιόδου κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό από αισθητικής πλευράς. Ο ίδιος σε επιστολή του προς τον φίλο του Κορνήλιο Διαμαντούρο που δημοσιεύεται στην παρούσα έκδοση αξιολογεί ως «θαυμάσιο» το έργο του⁸⁵.

Ο ναός ωστόσο παραμένει άγραφος στις κάτω ζώνες, όπως και στα μη εμφανή μέρη του Ιερού. Ο δε τρούλος φέρει την παλαιότερη αγιογράφηση από άλλον αγιογράφο, όπως αναφέρεται παραπάνω. Από το έργο αυτής της περιόδου παρατίθενται δείγματα.

Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου (04-06-1947), μερικοί ενορίτες (Νικ. Σπ. Σταμάτης, Παναγ. Στάμου, Ιωάν. Λεων. Χούντας, Σταύρος. Κ. Δάβαρης, Κων. Αρ. Δάβαρης) προσφέρονται να αναλάβουν τη δαπάνη αγιογράφησης ενός μέρους του ναού (40 τμήμα της έκθεσης του Κόντογλου).⁸⁶ Στις 24-07-1947 με επιστολή του το Υπουργείο προς την επιτροπή του ναού, ενέκρινε την εκτέλεση της αγιογράφησης με προϋπολογισθέν ποσό 23.750.000 δρχ.⁸⁷ (είχε προηγηθεί κατάθεση της μελέτης και μακέτα από τον Κόντογλου). Αρχές του 1950, ο κάτοικος Σπ. Παν. Αγγελής ζήτησε άδεια από τον Αρχιεπίσκοπο Αττικής για να προσφέρει αγιογραφία στο ναό με δικιά

Εικ.19
Βάπτιση, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 19..

Εικ.20
Χριστού Γέννηση, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 19..

Εικ.21
Η ίασις του τυφλού, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 19..

Εικ.22
Έγερσις Λαζάρου, Φ. Κόντογλου,
Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 19..

του έξοδα (4-5.000.000δρχ), αίτηση η οποία έγινε τελικά αποδεκτή.⁸⁸

Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου (1950), ο Κόντογλου καταθέτει νέα πρόταση για τη διακόσμηση του ναού. Η έκθεση αναφέρει: «Διακόσμησις και αγιογράφησις δώδεκα σταυροθολίων, εξ ὧν τα εξ εκατέρωθεν της δυτικής εισόδου του ναού, ανά τρία, και τα ἕτερα εξ εἰς τὰς δύο πλευράς του γυναικωνίτου. Εἰς ἕκαστον των σφαιρικών τριγώνων του σταυροθολίου θα ζωγραφισθῆ ἀνά ἐν στηθάριον περιέχον ἐν προτομή τον Ι.Χριστόν ὡς Εμμανουήλ, ὡς Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελον,

τον Παλαιόν των Ημερών, τους Αρχαγγέλους, την Θεοτόκον δεομένην, ιεράρχας (ὡς ἐν τῷ διαψηφίδων διακεκοσμημένῳ ναῷ της μονῆς του Οσίου Λουκά)-, τον Ἰωακείμ, και την Ἄνναν- (ὡς ἐν τῷ διαμωσαϊκῶν διακεκοσμημένῳ ναῷ της ἐν Χίῳ Νέας Μονῆς), κλπ. Εἰς τὰ ἐνδιάμεσα των παραθύρων, των παρά τα σταυροθόλια, θα ζωγραφισθῶσι ολόσωμοι ἄγιοι, κατὰ προτίμησιν των δωρητῶν. Τα στηθάρια θα περιβάλλωνται ὑπὸ πλουσίου κοσμημάτος. Ἡ ὅλη διακόσμησις των σταυροθολίων θα προσδώσῃ εἰς αὐτὰ θερμὴν ανακτορικὴν αἴγλην, καθ' ὅσον εἶναι το γραφικώτερον

μέρος του ναού. Ἡ ἐργασία θα ἐκτελεσθῆ δια κηρομιγῶν χρωμάτων».⁸⁹

Τα οικονομικά του ναού ὁμως δεν ἐπιτρέπουν τέτοια δαπάνη. Αρχικὰ ἐγκρίνεται ἡ αγιογράφησις των δύο θόλων (δηλ. ἐξὶ σταυροθολίων με τέσσερις εἰκόνες το καθένα) με κόστος 30.000.000 δρχ.⁹⁰ Στις 31-11-1950 το Μητροπολιτικὸ συμβούλιο ἐνέκρινε τὴ συγκεκριμένη δαπάνη, ὑπὸ τον ὄρο να υποβληθῶν τα σχέδια στο Ὑπουργεῖο Ἱεροσκευμάτων και Ἐθνικῆς Παιδείας προς ἐγκρίση.⁹¹

Το καλοκαίρι του 1951 αποφασίζεται η συνέχιση των εργασιών σύμφωνα με την έκθεση του Κόντογλου (δηλ. και των υπόλοιπων σταυροθολίων). Το εκκλησιαστικό συμβούλιο επανεξέτασε τα οικονομικά του ναού και βασιζόμενο επιπλέον στις υποσχέσεις πολλών ενοριτών να ενισχύσουν το ταμείο του ναού (εφόσον η αγιογράφηση συνεχιζόταν), αποφάσισε τη συνέχιση του έργου. Η συνεργασία με τον αγιογράφο ανανεώνεται αντί του ποσού των 50.000.000 δρχ. Στα πρακτικά αναφέρεται ρητά ότι το Συμβούλιο «*συνεφώνησεν μετ' αυτού (του Κόντογλου) ν' αναλάβη τη συνέχισιν της αγιογραφίας και του υπολοίπου μέρους κενού του Ναού αντί 450.000 δραχμών κατά μέτρον τετρ.*».

Επίσης δεν θα στεναχωρήσει το συμβούλιον διά χρήματα έναντι της εργασίας του, αλλά εφ' όσον το ταμείον θα έχη χρήματα τότε θα δίδη έναντι της εργασίας του»⁹². Προφανώς αυτή ήταν και η αιτία της διακοπής των εργασιών του το προηγούμενο έτος. Οι οικονομικές απαιτήσεις του ζωγράφου για καταβολή χρημάτων «έναντι» «στενωχώρησαν» το προηγούμενο συμβούλιο, το οποίο αποφάσισε τη διακοπή των εργασιών.⁹³ Η έγκριση για τη συνέχιση της αγιογράφησης καθυστέρησε να έρθει από το Υπουργείο-μέχρι το Νοέμβριο του 1952 εκκρεμούσε.⁹⁴

Τα επόμενα χρόνια οι εργασίες αγιογράφησης του ναού σταμάτησαν ή να ήταν περιορισμένες, παρά την επιθυμία των κατοίκων να συνεχιστούν. Σε επιστολή του μητροπολιτικού συμβουλίου προς το

εκκλησιαστικό στις 04-08-1956, αναφέρεται: «*Επειδή πολλοί των χριστιανών της ενορίας υμών παρηπονέθησαν εις ημάς και μετά λύπης παρατηρούσιν ότι ουδεμία προσπάθεια συνεχίσεως των εργασιών της αγιογραφίσεως γίνεται, ως πρότερον, ώστε να συμπληρωθεί το έργο, παραγγέλλομεν, όπως γνωρίσητε ημίν τας εν προκειμένω απόψεις σας*»⁹⁵

Μέχρι τα τέλη του 1958 καμία ενέργεια δεν πρέπει να είχε γίνει για επανέναρξη των εργασιών. Στις 21-02-1959, το μητροπολιτικό συμβούλιο ενημερώνει: «*Δια του παρόντος γνωρίζομεν υμίν ότι επειδή ο ενοριακός ναός της Ζωοδόχου Πηγής λόγω της συνεχιζομένης αγιογραφίσεως αυτού, ήτις εντός ολίγων θα φτάσει εις τι τέρμα χάρις εις την ευγενή προσφοράν των ευσεβών χριστιανών και τας υμετέρας προσπάθειας και όστις ναός αποτελεί καιθααποτελέσει ιστορικόν μνημείον, δια ταύτα παραγγέλλομεν όπως εις ουδέν θα προβαίνητε εν τω Ναώ, προμήθειαν πολυελαίων, κανδηλών ή οιουδήποτε ιερού σκεύους και αντικειμένων, αν δεν υπάρχη και η εγγράφος έγκρισις του καλλιτέχνου αγιογράφου Φωτίου Κόντογλου, όστις θα παρακληθή παρ' ημών να ενδιαφερθή ίνα το σύνολον αποτελεί το μνημείον το ιστορικόν, προκαλούν τον θυμασμόν των προσερχομένων απανταχού γης θιασωτών των Βυζαντινών μνημείων*».⁹⁶

Όταν οι εργασίες συνεχίστηκαν, κύριος συνεργάτης του ζωγράφου ήταν ο Βασίλειος Μπρούσαλης⁹⁷. Μετά το θάνατό του Κόντογλου ο τελευταίος θα επιζωγραφίσει και τον τρούλο που απέφευγε να το πράξει ο

Κόντογλου(1966)⁹⁸.

Στις 10-01-1961, το μητροπολιτικό συμβούλιο ζητά από το Υπουργείο την έγκριση της αγιογράφησης του τρούλου.⁹⁹ Την ίδια περίοδο εγκρίνεται και η αίτηση των κατοίκων προς τη Μητρόπολη για τη δημιουργία νέας ενορίας στην Παιανία (Χριστού Γεννήσεως). Ο ναός θα γίνει τελικά ενοριακός στις 27-11-1961.¹⁰⁰

Στα επόμενα χρόνια δε γίνεται κάποια ουσιαστική εργασία στο ναό. Το 1965 (04-07-1965) αποφασίζεται τελικά η αγιογράφηση του τρούλου από τον Μπρούσαλη. Συγκεκριμένα, το έργο περιλάμβανε την αγιογράφηση παντοκράτορα στο θόλο και περίξ αυτού (Αγίων και μιας αφίδας). Ο παντοκράτορας θεωρήθηκε σωστό να ζωγραφιστεί σύμφωνα με τη βυζαντινή μέθοδο, όπως και ο υπόλοιπος ναός. Η αγιογράφηση του τρούλου ήταν επιθυμία των ενοριτών Δημ.Σιδέρη (φαρμακοποιός και κτηματίας), Παναγ. Χούντα (μεγαλοκτηματίας), Μιχ. Παπαμιχάλη (κτηματίας), οι οποίοι προσέφεραν για το συγκεκριμένο σκοπό 50.000δρχ. (δηλ. ολόκληρη τη δαπάνη).¹⁰¹ Θα χρειαστεί να περάσουν τέσσερις μήνες για να εγκριθεί το έργο από το αρμόδιο Υπουργείο. Ενδεικτικά, το έργο περιλάμβανε: «*Αγιογράφηση Παντοκράτορος μετά του ουρανίου τόξου και περίξ αυτού την Παναγίαν και τον Ιωάννην τον Πρόδρομον περιστοιχιζομένους από τα τάγματα των Αγγέλων. Εις τη δευτέραν ζώνη μεταξύ των παραθύρων την αγιογράφησιν δώδεκα προφητών. Την αγιογράφησιν*

τεσσάρων Ευαγγελιστών επί των τεσσάρων ημιγωνίων των σφαιρικών τριγώνων. Την αιογράφησιν δύο Ιεραρχών επί του ανατολικού τόξου».¹⁰²

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (17-02-1971), ο Μπρούσαλης καταθέτει πρόταση για τη διακόσμηση της κάτω ζώνης «καθ' όλων των εσωτερικών περιμέτρων του ναού επιφανείας περίπου 100τ.μ» με κόστος 15.000 δρχ.¹⁰³ Πρόκειται για τη διακοσμητική κουρτίνα που κοσμεί την κατωδομή (κάτω από τις αιογραφίες) στο εσωτερικό του ναού.

Παρεμβάσεις στην εξωτερική μορφή του ναού

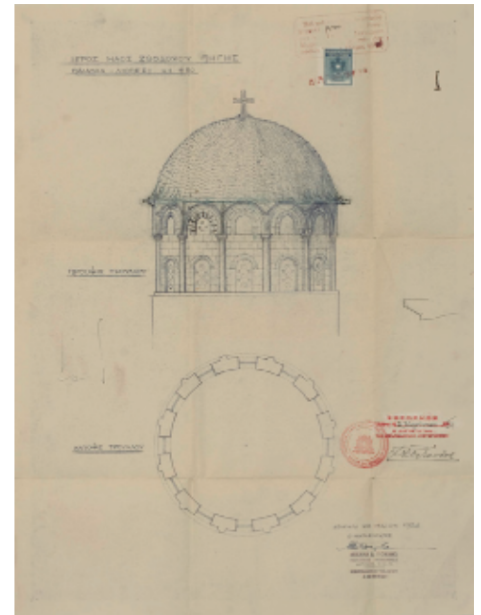
Η εξωτερική μορφή του ναού δε θα γνωρίσει σημαντικές αλλοιώσεις έως το 1981. Τον Ιούνιο του 1950 αποφασίζεται η κατασκευή σολέα σε σχέδια της χήρας Γεωργαντή και με προϋπολογισμό 17.000.000 δρχ.¹⁰⁴

Το 1954, οι τρούλοι του ναού επικαλύπτονται με κεραμίδια. Μέχρι τότε ήταν απλώς βαμμένοι με κεραμιδί χρώμα, όπως παλαιότερες φωτογραφίες δείχνουν. Το Μάρτιο του 1954, ο πρόεδρος του ναού κοινοποιεί στον Μητροπολίτη ότι η κατασκευή των κωδώνων έχει τελειώσει.¹⁰⁵ Το καλοκαίρι του 1954 συντάσσεται μελέτη επικεραμώσεως και επιχρισμάτων του τρούλου και των κωδωνοστασιών από το μηχανικό Μιχαήλ Πουλή, με το ύψος της δαπάνης να ανέρχεται στις 35.200 δρχ.¹⁰⁶ Επίσης, το Μάιο του 1955

αποφασίζεται η μετατόπιση του δεσποτικού έπειτα από επιθυμία του Μητροπολίτη. Για το σκοπό αυτό εγκρίνεται πίστωση στον προϋπολογισμό του ναού ύψους 2.600 δρχ.¹⁰⁷

Το 1963, πάνω από το τρίβηλο άνοιγμα της εισόδου, στη δυτική όψη του ναού, ο Β. Μπρούσαλης φιλοτεχνεί το ψηφιδωτό με την παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής. Οι ψηφίδες εισάγονται από το Μουράνο της Ιταλίας και στοιχίζουν τότε 917 δολάρια Η.Π.Α.¹⁰⁸

Οι ψηφίδες είχαν φτάσει στο τελωνείο Πειραιά το Δεκέμβριο του 1961. Για τον εκτελωνισμό τους εξουσιοδοτείται ο ταμίας του ναού Παναγ. Νικολ. Στάμιου να παραλάβει από την Τράπεζα της Ελλάδος το ποσό των 11.705 δρχ.¹⁰⁹ Η αγορά του ψηφιδωτού στοιχισε συνολικά 29.100 δρχ., είχε τη σύμφωνη γνώμη του Κόντογλου και του Μπρούσαλη και ήταν κυρίως δωρεά των Δημοσ. Λούτζη, Παναγ. Σταμάτη, Παναγ. Στάμιου, Κων/νου Πρίφτη, Παντελή Ανδρέου, Βασίλ. Σιδέρη, Αθαν. Δάβαρη. Μάλιστα, το εκκλησιαστικό συμβούλιο, με επιστολή του προς τη Μητρόπολη ζητούσε: «(...) να μας χορηγήσετε βεβαίωσιν προς την Διεύθυνσιν Τελωνείου Πειραιώς ότι όντος το ανωτέρω ποσόν δια την εν λόγω αγοράν προέρχεται εκ δωρεών, ίνα παραλάβωμεν το υλικόν ατελώς».¹¹⁰ Πράγματι, ο Μητροπολίτης παρενέβη και έστειλε επιστολή προς τη διεύθυνση Τελωνείων Πειραιώς: «Έχομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς όπως παραδώσητε εις τον Αιδεσιμότατον Ιερέα Δημητρ. Γεωργακόπουλον, πρόεδρον του εκκλησιαστικού συμβουλίου του εν

Εικ.23
Σχέδιο Επικεραμώσεως

Παιανία ιερού ναού της Ζωοδόχου Πηγής η εις εξουσιοδοτημένον υπό του ιδίου πρόσωπον πλάκας ψηφιδωτών προερχόμεναις εξ Ιταλίας και δωρουμέναις εις το εν λόγω Ιερό ναό, προκειμένου να χρησιμοποιηθώσιν εις εκτέλεσιν εργασιών αγιογραφήσεως και διακοσμήσεως του Ναού τούτου, μεριμνώντες και δια την απαλλαγὴν εκ παντός δασμοῦ, συμφώνως τῷ Νόμῳ».¹¹¹

Στα τέλη του 1971, το εκκλησιαστικό συμβούλιο, προτείνει την εξωτερική επιδιόρθωση του ναού και την κατασκευή γραφείου και βοηθητικού χώρου, έργων τα οποία θεωρούσε απαραίτητα.¹¹² Έτσι, το 1973, προστίθεται στο μεσημβρινό μέρος του ναού βοηθητικός χώρος γραφείων και αποθηκών με σχέδια του αρχιτέκτονα Βασιλείου Νικολαΐδη.

Η εξωτερική επένδυση του ναού με πέτρα

Το 1981 αρχίζουν οι εργασίες για την επένδυση του ναού με πέτρα, υπό την επίβλεψη και τη μελέτη του αρχιτέκτονα Ιωάννη Γιωργάκη¹¹³.

Χρειάστηκαν περίπου είκοσι χρόνια για να ολοκληρωθεί το συγκεκριμένο έργο για το οποίο δαπανήθηκε ποσό που ξεπερνά, κατά πρόχειρες εκτιμήσεις, τις 200.000.000 δραχμές, ποσό ιδιαίτερα υψηλό. Το αξιοσημείωτο είναι ότι η επένδυση του ναού με πέτρα αποτελεί μέχρι σήμερα το πλέον αμφίβολης σκοπιμότητας και αισθητικής αξίας έργο. Θεωρείται από πολλούς ότι αλλοίωσε την αισθητική του ναού ανεπανόρθωτα και ότι δεν επιτεύχθηκε

Εικ.24
Ο Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής, 1975

τελικά η στεγανοποίηση του ναού που ήταν και ο κύριος στόχος του έργου.

Υπήρξαν αντιδράσεις από την οργανωμένη τοπική κοινωνία, κυρίως από τον Ελπιμορφωτικό Σύλλογο Παιανίας, ο οποίος στο περιοδικό που εξέδιδε με τον τίτλο ΣΥΜΒΟΛΗ ήταν σαφέστατα αντίθετος στην εκτέλεση του έργου. Με ενέργειες του Συλλόγου έγινε προσπάθεια ώστε να επανεξετασθεί η σκοπι-

μότητα του έργου και προς τούτο προσέφυγε στην Εφορεία Μεταβυζαντινών και Νεοτέρων Μνημείων, η οποία τελικά όμως αποφάνθηκε ότι διατηρητέο είναι το εσωτερικό του ναού και όχι η εξωτερική του όψη και ως εκ τούτου δεν υπάρχει λόγος διακοπής των εργασιών¹¹⁴.

Με το κλείσιμο του 20ου αιώνα, ολοκληρώνονται οι μεγάλης κλίμακος παρεμβάσεις στο ναό.

Επίλογος

Μέσα από την αναδίφηση του αρχαιακού υλικού, την προσεκτική παρατήρηση του μνημείου και την καταγραφή και αξιοποίηση της προφορικής παράδοσης αναδεικνύεται η μνημειακή και ιστορική αξία του ναού.

Η μνημειακή αξία του Ι.Ν. της Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας συνδέεται άρρηκτα με το μεγάλο ζωγάφο και λογοτέχνη Φώτιο Κόντογλου. Είναι ο πρώτος ενοριακός ναός που αναλαμβάνει και σύμφωνα με τη μαρτυρία της κόρης του, Δέσποινας, αποτελεί και το πληρέστερο έργο του κατ' αυτόν, «γιατί έκανε ό,τι ήθελε»¹⁵. Ο Κόντογλου είχε κερδίσει το σεβασμό των Λιοπεσωτών οι οποίοι, πάντα σύμφωνα με τις μαρτυρίες της κόρης του και του γαμπρού του Ιω. Μαρτίνου, ποτέ δεν παρενέβησαν στο έργο του όπως σε άλλες συνεργασίες του συνέβη.

Το έργο του είναι σημαντικό για να δει κανείς την εξέλιξη του ζωγράφου σε διάστημα 16 χρόνων περίπου. Οι διαφορές ανάμεσα στον προπολεμικό Κόντογλου και τον μεταπολεμικό Κόντογλου είναι σημαντικές. Η δουλειά του

το 1946 παρουσιάζει έναν πλούτο που κάνει τις αιογραφίες του να ξεφεύγουν από τη συμβατικές αιογραφίες των ναών και δίνουν ένα μοναδικό εικαστικό αποτέλεσμα. Άλλωστε είναι γνωστό ότι ο Κόντογλου επηρέασε ως προς τον τρόπο διατύπωσης, γραφής γνωστούς ζωγράφους όπως τον Γ. Τσαρούχη, Ν. Γαίτη Εγγονόπουλο κ.ά.

Αν και έχει καταγραφεί και περιγραφεί το έργο του Φ. Κόντογλου στη Ζ.Π. από τον μελετητή του, Νίκο Ζία, και στην παρούσα έκδοση από το ζωγάφο Γεώργιο Κόρδη, ωστόσο επιμένουμε να θεωρούμε ότι αυτό δεν είναι αρκετό για να προβληθεί όσο του αξίζει το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ναού.

Ο Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας αποτελεί πρώτο αποφασιστικό βήμα εξωστρέφειας μιας μικρής και κλειστής αρβανίτικης κοινωνίας που σε λίγο θα πετύχει για πρώτη φορά, να αποτελεί διακριτή διοικητική μονάδα και όχι τμήμα ενός ευρύτερου δήμου με διαφορετική πάντα έδρα. Οι κάτοικοι για πρώτη φορά θέλουν να βλέπουν την κοινότητά τους διαφορετικά από το παρελθόν και συμβατή με το ευρύτερο

κοινωνικό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί στις αρχές του 20ου αι. Ο ναός της Ζ.Π. ορίζει μια διαφορετική ταυτότητα για την κοινότητα του Λιοπεσιού, συμβολοποιεί αξίες, συλλογικές φιλοδοξίες που τους ενώνουν και άλλες φορές τους διχάζουν. Αποτελεί χώρο κοινωνικής αναφοράς αλλά και πεδίο εξουσιαστικών αναμετρήσεων μιας κοινότητας που μεταβαίνει προς την αστικοποίηση.

Τέλος, ο ίδιος ο ναός αποτελεί τόπο συλλογικής μνήμης, ένα σημείο συνάντησης των γενεών. Η ευσέβεια των ενοριτών αποτυπώνεται στο έργο που άφησαν, στις διάφορες κατά καιρούς προσθήκες βελτιώσεις, δωρεές που κάνουν. Ελπίζουν σε μια θέση στην μνήμη της κοινότητας μετά θάνατο. Οι επίγονοι θεωρούν πολλές φορές χρέος τους να συνεχίσουν την παράδοση των προγόνων, να είναι κι αυτοί επίτροποι, δωρητές, ανακαινιστές. Αυτή η τάση καθιστά το ναό έναν διαγενεακό τόπο, ένα ενδιαφέρον παλίμψηστο που πορεύεται μέσα στο χρόνο.

Σημειώσεις

* Το παρόν κείμενο συντάχθηκε αρχικά από τον Λευτέρη Βεκρή και ανακοινώθηκε σε ημερίδα που έγινε κατά τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας(22-5-2005). Αργότερα, μετά την αρχαιολογική έρευνα που πραγματοποίησε ο Νικόλας Λεβαντής στα αρχαία του Δήμου Κρωπίας και της Μητροπόλεως Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, τροποποιήθηκε με την ενσωμάτωση των νέων στοιχείων.

1. Γεώργιος Δ. Χατζήσωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικών του Ύμηττού περιοχών*, Αθήνα, 1973, σσ. 396-399.
2. Κ. Πρίφτης
3. Godelier, Maurice, Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ, Gutenberg: Αθήνα, σ.26
4. Κώστας Ν. Πρίφτης, «Απ' το Λιόπεσι του 19^{ου} αιώνα: Η Εκκλησία» στο *Παιανιακά Μελετήματα* (επιμ. Λευτέρης Βεκρή), εκδ. Συμβολή, Παιανία, 1987, σ. 99-100
5. Γ.Δ. Χατζήσωτηρίου, «Οι αρχικές εστίες των παλαιών οικογενειών της Παιανίας (Λιόπεσι)» στο *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, (επιμ. Λ. Βεκρή & Ευ. Σύρμου) εκδ. Συμβολή, Παιανία, 1994, σ.59-68.
6. Κώστας Πρίφτης, ό.π
7. Πρίφτης, Κώστας, (1980). «Η μετονομασία από Λιόπεσι σε Παιανία». Περ. Συμβολή, τχ.11-12, Αθήνα: Επιμορφωτικός Σύλλογος Παιανίας, σ.7-12.
8. Δ.Χατζήσωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικών του Ύμηττού περιοχών*, Αθήνα, 1973, σ. 397.
9. 6-2-1894, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
10. Αρ.85/1885, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
11. Αρ.12/19-3-1885, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
12. 19-12-1899, Προϋπολογισμός Δήμου Κρωπίας 1900, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
13. Προϋπολογισμός Δήμου Κρωπίας 1900, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
14. Αρ.47/5-11-1900, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
15. Η σύνθεση της επιτροπής δεν πρέπει να ήταν σταθερή μέχρι το τέλος του έργου. Πολλά προβλήματα που ανέκυψαν στην πορεία στάθηκαν η αιτία κάποιων ανακατατάξεων(Κάποια μέλη της εραρικής επιτροπής παύθηκαν λόγω κατάχρησης κάποιου χρηματικού ποσού. Το σχετικό έγγραφο υπάρχει στα Αρχαία του Δήμου Μαρκοπούλου όπου και το ανέγνωσα αλλά δε στάθηκε δυνατό να το φωτοτυπήσω. Αλλά, όπως πιθανότατα ο Σωτήριος Χατζηγεώργας, πρέπει να αποχώρησαν μετά τις αντιδράσεις. Ο ίδιος ενώ είναι μέλος της Επιτροπής διαμαρτύρεται για την αξιοποίηση των αποθεματικών του Ι.Ν. Χριστού Γεννήσεως με σκοπό την ανέγερση του ναού.). Αυτοί που φαίνεται ότι δεσμεύτηκαν περισσότερο, ιδιαίτερα οι τρεις πρώτοι, και εμφανίζονται περισσότερο στα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα είναι οι: Νικόλαος Ιω. Πρίφτης (Κολιοπέτσος), Χατζη Βασίλης Νικολογιάννης, Χατζη Νικόλαος Σπύρου Χούντας (Κολιοχατζής), Ιω. Κώστα Δάβαρης, Αθανάσιος Κώστα Δάβαρης και Σπύρος Νικολάου Μήτρου Γεωργάκης(Συμβόλαιο 17682, Π. Καλλάρας, Αρχείο Ι. Ν. Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας (εφεξής Ι.Ν.Ζ.Π.)
16. Αρ.70/18-3-1901, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
17. Αρ.76/18-3-1901, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
18. Αρ.5063/13-6-1901, επιστολή της Νομαρχίας Αττικής, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
19. Αρ.455/01-07-1901, κοινοποίηση της υπουργικής απόφασης υπ' αριθμ 8336 στο εκκλησιαστικό συμβούλιο, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
20. Γ.Δ.Χ. Ιστορία...198
21. Αρ.5341/12-6-1902, επιστολή της Νομαρχίας Αττικής, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
22. Αρ.405/24-6-1902, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
23. 28-7-1902, Πρωτόκολλο δημοπρασίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
24. Αρ.7/19-3-1902, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
25. Η χρήση του αποθεματικού ταμείου της Χριστουγεννιάσης πιστοποιείται και από την έρευνά μας στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, στην οποία είχαν καταθεθεί τα χρήματα. Ενδεικτικά: 09-01-1902: έγκριση πρώτης πληρωμής του εργολάβου Λιακάκου (5.700 δρχ) και του μηχανικού Λυκούδη (1.000 δρχ). 24-04-1903: αίτηση του Δήμου προς την τράπεζα για ανάληψη των καταθέσεων των ετών 1898-1901. 03-06-1903: ανάληψη 24.516,15 δρχ}
26. Γ.Δ.Χ. Ιστορία...453-455
27. Αρ.487/16-8-1902, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
28. Αρ.63/22-12-1902, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας. Πληρώθηκε με 1.000δρχ ο Λυκούδης για την εκπόνηση του σχεδίου και με 5.700δρχ ο Λιακάκος
29. 3-2-1903, επιστολή του μηχανικού Μ. Λυκούδη προς το Δήμαρχο Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
30. Αρ.47/8-2-1903, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
31. Αρ.2470/10-3-1903, Νομαρχία Αττικής, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
32. Αρ.18/23-4-1903, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας.
33. Αρ.4514/3-6-1903, Νομαρχία Αττικής, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
34. Αρ.57/30-1-1909, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας.
35. Αρ.10374/24-9-1904, Νομαρχία Αττικής, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
36. Από τις χειρόγραφες αποδείξεις του εργολάβου Ιω. Δούβλαρη που υπάρχουν στο Αρχείο του ναού, συμπεραίνεται ότι μέχρι το Νοέμβριο του 1904 διαρκούσε η ανοικοδόμηση του ναού. Από τις αρχές του 1905 και μετά αναφέρονται σε άοριστο χρόνο πλέον «διά της κατασκευασθείσης παρ' εμού νέας εκκλησίας ή «διά την αποπληρωμήν του υπ' εμού ανεγερθέντος ναού της Ζωοδόχου Πηγής».

37. Ιω. Σταμάτη, Επιστολή προς τον Φίλιππο Σιδέρη. Οικογ. Αρχείο Μαρίας Κατσιμάχα.
38. Σύμφωνα με τα αρχεία του Ιερού Ναού, το ποσό που κατάφερε να συγκεντρώσει η επιτροπή εράνων ανέρχεται στις 1.772 δρχ.
39. Αρ.241/10-4-1906, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
40. Αρ.17683/27-2-1909, συμβολαιογραφική πράξη για την εξόφληση του εργολάβου.
41. Στη φάση αυτή της τοιχοποιίας γενναίως συνέδραμε ο Νικόλαος Ιω. Πρίφτης (Κολιοπέτσος) δίνοντας σε διάστημα επτά χρόνων, τουλάχιστον 10.000 δρχ. επί συνολικής δαπάνης 50.992 δρχ. Από την εξέταση των αποδείξεων διαπιστώνεται ότι όταν ένα μέλος της ερανικής επιτροπής πληρώνει εξ' ιδίων, τότε αναγράφεται το όνομά του, π.χ. «παρά Νικολάου Ι. Πρίφτη», ενώ όταν πληρώνεται από το Ταμείο του ναού, αναφέρεται «παρά του Ταμείου του Ι.Ν. Χριστού Γεννήσεως». Το χρηματικό ποσό που φαίνεται από τις αποδείξεις ότι κατέβαλε ο Νικ. Ι. Πρίφτης (Κολιοπέτσος), συμφωνεί με όσα παραδίδει ο απόγονος του, Δημ. Γ. Πρίφτης.
42. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του αιδεσιμότατου Αθανασίου Κώνστα, εφημέριου του ναού.
43. Συμβόλαιο αρ.120,3, Νικ. Παπαλεξανδρής και αποδείξεις εισπραχής από τον εργολάβο Νικ. Πιπεράκη, Αρχείο Ι.Ν.Ζ.Π. Τα σοβατίσματα εμφανίζονται να έχουν συνολικό κόστος 6630 δρχ.
44. Μαρτυρία του αδ. Αθανασίου Κώνστα, εφημέριου του Ναού.
45. Αρ.435/5-8-1907, Αρχείο Δήμου Κρωπίας & Αρ.8533/10-12-1907, Νομαρχία Αττικής, Αρχείο Δήμου Κρωπίας.
46. Σχετικές αποδείξεις στο αρχείο του Ι.Ν.Ζ.Π. τις οποίες με περισσή φροντίδα διέσωσε ο Ιω. Σταμάτης (Καψύλας), ο οποίος διετέλεσε επίτροπος και φαίνεται ότι ήταν ο μόνος που μερίμνησε για την τακτοποίηση του αρχείου του ναού.
47. Συμβόλαιο αρ.63156, Σπυρίδων Αρμάγος, Αρχείο Ι.Ν.Ζ.Π.
48. Αρ.4/25-1-1908, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας.
49. Αρ.105/11-2-1908, Αρχείο Δήμου Κρωπίας & Αρ.21/18-5-1908, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας.
50. Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, Ιστορία σελ.200-201
51. Αρ.21/18-5-1908, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας.
52. Τον Αύγουστο του 1911 ο Δήμος Κρωπίας αποφάσισε τη διαίρεση των εκκλησιών σε δύο ενότητες, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων. Το αίτημά τους για μία ενότητα με κοινή διαχείριση έγινε τελικά δεκτό βλ. Αρ.26/18-8-1911, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας & Αρ.44/4-12-1911, Πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Κρωπίας, Αρχείο Δήμου Κρωπίας
53. Κώστας Ν. Πρίφτης, «Ημετονομασία από Λιόπεσι σε Παιανία», Περ. Συμβολή, τχ. 12, εκδ. Επιμορφωτικού Συλλόγου Παιανίας, 1980, σελ. 7-12.
54. Κώστας Ν. Πρίφτης, «Η μετονομασία από Λιόπεσι σε Παιανία», Περ. Συμβολή, τχ. 12, εκδ. Επιμορφωτικού Συλλόγου Παιανίας, 1980, σελ. 7-12.
55. Πρ.14/1-10-1915, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
56. Πρ. 22/27-9-1916 και 23/2-10-1916, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
57. Πρ. 28/30-7-1917, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
58. Πρ.38/7-7-1919, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
59. Πρ. 67/25-3-1926: «...λόγω της αρξαμένης επισκευής του τρούλλου...», Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
60. Πρ. 74/23-1-1927: «...ο εργολάβος της επισκευασθείσης Εκκλησίας...», Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
61. Πρ. 71/3-10-1926, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής και Γ.Δ.Χ. σ. 457.
62. Πρ. 74/23-1-1927 και Γ.Δ.Χ. ...σ.201.
63. Βεργόπουλος Κων/νος, (1978) «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935». Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών. σσ. 327-342.
64. Πρ. Εκκλ. Συμβ. 10 και 12/1931, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
65. Πρ. 27/12-7-1932, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
66. Πρ. 30 και 31/1933, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
67. Πρ. 36/25-3-1933, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
68. Πρ.42/2-3-1934, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
69. 12-07-1938, αίτηση των Μιχ. Στάμου, Αλ. Παπαγεωργίου προς το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
70. Αρ. 30/02-03-1938. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
71. Αρ. 30/02-03-1938. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
72. Αρ. 37/31-12-1938. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
73. Αρ. 44/27-12-1939. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
74. Αρ. 32/06-04-1938. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
75. Αρ. 35/4-9-1938. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
76. 18-09-1939, επιστολή (αρ. 85618) του Υφυπουργού Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας Ν. Σπέντζα (της διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών προς τους: Α. Ορλάνδο(διευθυντή Εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής), Κ.Α. Σπουργίτη (νομομηχανικό), Γ. Παπαθεοδώρου (τμηματάρχη διεύθυνσης Θρησκευμάτων), Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
77. Αρ. 42/10-07-1939. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής, & Προϋπολογισμός Ζωοδόχου Πηγής 1940-41, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
78. Βλ. παράρτημα. Την πληροφορία ότι ο τρούλος ήταν ήδη ζωγραφισμένος την οφείλουμε στον Νίκο Π. Σταμάτη.
79. Βλ. Παράρτημα.
80. Αρ. 1/6-4-1940, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
81. Νίκος Ζίας, «Ο Φώτης Κόντογλου στην Παιανία», στο *Παιανιακά Μελετήματα* (επιμ. Λευτέρης Βεκρής), Συμβολή, Παιανία, 1987, σ.263-296 και Λευτέρης

- Βεκρής «Το Λιόπεσι-Παιανία, δεύτερη πατρίδα του Φώτη Κόντογλου», *Νέα Εστία*, τχ.1788, 2006, σ. 739-751.
82. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
83. Αρ. 43/4-6-1947, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής. Ας σημειωθεί ότι έως το 1953 ίσχυε το λεγόμενο «πληθωριστικό χρήμα»
84. 17-02-1947, ο πρόεδρος του ναού προς την Αρχιεπισκοπή Αττικής και Μεγαρίδος, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
85. βλ.....
86. Αρ. 44/04-06-1947. Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
87. 24-07-1947, Επιστολή του Υπουργείου προς την επιτροπή του ναού περί μελέτης αιογράφησης, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
88. 08-03-1950, αίτηση του Σπυρ.Παν. Αγγελή (κατοίκου) προς τον Αρχιεπίσκοπο Αττικής, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
89. 04-06-1950, έκθεση Φ. Κόντογλου, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
90. Αρ. 67/13-8-1950, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής
91. Αρ. 1026/31-11-1950, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
92. Αρ. 76 /12-8-1951, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής
93. Πρέπει εδώ να ληφθεί υπόψη ότι ο Κόντογλου ακόμη δεν έχει ανακτήσει το σπίτι του που είχε πουλήσει στην Κατοχή για ένα σακί αλεύρι. Τως να επέμεινε περισσότερο για κάποιες καταβολές ποσών για να πετύχει την αγορά του σπιτιού του την οποία τελικά επιτυγχάνει το 1952.
94. Αρ.82/05-11-1952, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής, 7-11-1952/131η συνεδρίαση, πρακτικά Μητροπολιτικού συμβουλίου Μεσογαίας και Λαυρεωτικής, 7-11-1952, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
95. Αρ. 767/04-08-1956, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
96. Αρ. 276/21-02-1959, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
97. Η προσφορά που συντάσσεται το 1958 και η απαντητική επιστολή του Ιακώβου προς τον Κόντογλου μας οδηγούν σ' αυτό το συμπέρασμα.
98. Αρ.πρ.127/1965, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής
99. Αρ. Μ.Σ 222/10-01-1961, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
100. Αρ.1282/10-01-1961, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
101. Αρ. 127/4-7-1965, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
102. 30-11-1965, Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών) προς το εκκλησιαστικό συμβούλιο (αρ. πρωτ. 113119/644/6220), Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
103. 17-02-1971. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
104. 08-06-1950. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
105. 15-03-1954. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
106. Αρ. 512/05-06-1954. Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
107. πρ.94/16-05-1955, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
108. Αρ. πρ.108/1961 και σχετική απόδειξη στο Αρχείο Ι.Ν.Ζ.Π.
109. Αρ.108/18-12-1961, Πρακτικά εκκλησιαστικού συμβουλίου Ζωοδόχου Πηγής.
110. Αρ.172/18-12-1961, αίτηση του εκκλησιαστικού συμβουλίου προς τη Μητρόπολη, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
111. Αρ.1463/20-12-1961, επιστολή Μητροπολίτη, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
112. 30-12-1971, Αρχείο Ιεράς Μητρόπολης Μεσογαίας και Λαυρεωτικής.
113. Υπάρχουν σχετικοί φάκελοι στο Αρχείο Ι.Ν.Ζ.Π
114. Κώστας Πρίφτης «Είναι σκόπιμη τελικά η επένδυση της Ζωοδόχου Πηγής με πέτρα;», περ. Συμβολή, τχ.18, 1982 και Γιάννης Δάβαρης, «Ποια η αλήθεια διά τις ενέργειες του ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΙΑΝΙΑΣ σχετικά με τον ΙΕΡΟ ΝΑΟ Ζ. ΠΗΓΗΣ», περ. Συμβολή, τχ.19, 1982.
115. Μαρτυρία της κόρης του ζωγράφου, Δέσπως Κόντογλου-Μαρτίνου